

ეფ. თაყაიშვილი

E. TAKAICHVILI

არქეოლოგიური

ექსპედიციის

კოლა-ოლთისში და ჩანგლში

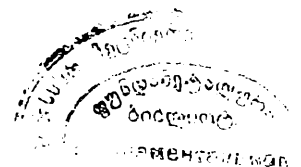
1907 წელს

EXPÉDITION ARCHÉOLOGIQUE

en KOLA-OLTHISSI et en TCHANGLI

PARIS
პარიზი,
1888.

6K 9/40
2

არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა - ოლთისში

და

სოფელ ჩანგლში 1907 წელს.

წინასიტყვაობა

ადგილები, რომელნიც ერგო რუსეთს ოსმალეთისაგან ბერლინის ტრაქტატის ძალით 1878 წელს, რუსის მთავრობამ გაჰყო ორ ადმინისტრაციულ ოლქად, ყარსისა და ბათუმისა. ყარსის ოლქს შეადგენდა ოკრუგები ყარსისა, ყალიზმანისა, არდაგანისა და ოლთისისა. ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად ყარსის და ყალიზმანის ოკრუგები ეკუთვნოდა სომხეთს, არდაგანის და ოლთისის საქართველოს. ოლთისის ოკრუგი ხელოვნურად იყო მიწერილი ყარსის ოლქზე, გეოგრაფიულად ის უნდა შესულიყო ბათუმის ოლქში, ვინაიდან ის მოქცეულია ჭოროხის შემდინარე ოლთისის წყლის არემარეში, და ჭოროხი ეკუთვნის შავი ზღვის ბასეინს, ხოლო ყარსის სხვა ოკრუგები ეკუთვნიან კასპიის ზღვის ბასეინს. არდაგანის ოკრუგი, რომელიც მდებარეობით წარმოადგენს ზეგანის პლატოს, გაყოფილი იყო უჩასტკებად: ჩილდირისა (რუსულად: ჩალდირისა), არდაგანისა, გელისა და ფოცხოვისა. პირველი სამი უჩასტკა მდებარეობს მტკვრის ზემო წელზე, ხოლო ფოცხოვის უჩასტკა ფოცხოვის წყალზე. ეს უჩასტკაც ხელოვნურად იყო მიწერილი არდაგანის ოკრუგზე, ვინაიდან გეოგრაფიულად ფოცხოვი სრულიად არ შეადგენს არდაგანის ზეგანის პლატოს ნაწილს, არამედ ეკუთვნის ახალციხის ტერასას, შეიცავს ფოცხოვის წყლის ბასეინის ნაწილს. ამ ბასეინს შეადგენენ, გარდა ფოცხოვის წყლისა, მისი შემდინარენი, რომელთა შორის უმთავრესი არიან წურწყაბის წყალი, შუა წყალი, ჯაყის წყალი და ქობლიანის წყალი; სიგრძე ფოცხოვის წყლისა არის 70 ვერსი. ამათგან ყარსის ოლქში შედიოდა 30 ვერსი, ხოლო დანარჩენი ეკუთვნოდა და ახლაც ეკუთვნის ახალციხის მაზრას. ფოცხოვის წყალი ერთვის მტკვარს 7 ვერსის ქვემოთ ქალაქ ახალციხისა. ყველა ზემო აღნიშნული ადგილები არდაგანის ოკრუგისა, ახალციხის მაზრასთან ერთად, რომელიც შეადგენდა ძველ სამცხეს, და ახალქალაქის მაზრასთან, რომელიც შეადგენდა ვიწრო მნიშვნე-

ნელობით ჯავახეთს (1), და მთელი ბასეინი ჭოროხის მდინარისა საერთოდ ძველად წარმოადგენდა ზემო ქართლს ანუ მესხეთს. ხოლო მე-13 საუკუნიდან, როცა აქ დამყარდა უფლება სამცხის ათაბაგებისა ჯაყელთა სახლისა, ეს მხარე ცნობილი იყო სამცხე-საათაბაგოდ. კერძოდ მთელი არდაგანის ოკრუგი შეიცავდა 5.644 კვადრატულ კილომეტრს, ხოლო მისი მოსახლეობა ჩვენს დროს უდრიდა 84.257 სულს (2); უმრავლესობას შეადგენდენ გამაჰმადიანებული ქართველები, მესხები (3), დანარჩენს ქურთები, კარაპაპახები, თურქმენები, სომხები და რუსები.

არდაგანის ოკრუგის ძეგლები, სახელდობრ ჩილდირის და არდაგანის უჩასტკებისა, და ნაწილი ოლთისის ოკრუგისა, ბანა (ეხლა პენიაკი) და მისი არემარე გამოკვლეული იყო ჩემ მიერ 1902 წლის ექსპედიციის დროს მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით; შეკრებილი მასალა უკვე გამოცემულია ამავე საზოგადოების მიერ (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგია კავკაზა“, ტ. XII).

მეორე ექსპედიცია ჩემ მიერ მოწყობილი იყო იმავე საზოგადოების დავალებით 1907 წელს. ამ ექსპედიციის მიზანი იყო გამოკვლია ძეგლები კოლასი (გელის უჩასტკის არდაგანის ოკრუგისა) და დაგვემთავრებია გამოკვლევა ოლთისის ოკრუგის ძეგლები; აგრეთვე გვენახა და შეგვესწავლა ჩანგლის ეკლესია, ყალიზმანის მახლობლად.

ექსპედიციაში მონაწილეობის მისაღებად მოვიწვიეთ სამოქალაქო ინჟინერი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი, თბილისის მეორე სავაჟო გიმნაზიის ფრანგული ენის მასწავლებელი ედუარდ კარლოს ძე ლიოზენი. ა. ნ. კალგინმა დაზომა და ე. კ. ლიოზენმა ფოტოგრაფიულად გადმოიღო ყველა ასე თუ ისე საყურადღებო ნახული ძეგლები.

ჩვენი სვლის გეზი (მარშრუტი) ასეთი იყო: თბილისიდან ყარსი; ყარსიდან ბუღა-ტაპის ზეკარით ნიაკომი კოლაში (გელის უჩასტკაში); კოლას მოვლის შემდეგ გადავეშვით აგუნდირის ზე-

1) ვამბობთ ვიწრო მნიშვნელობით, ვინაიდან ვრცლად ბატონიშვილი ვახუშტი ჯავახეთს აკუთვნებს გარდა ახალქალაქის მახრისა, არტაანს (არდაგანს), კოლას და ერუშეთს.

2) ამათში მაჰმადიანები იყვნენ 54.203.

3) აქ კიდევ უნდა ვიქონიოთ სახეში, რომ რუს-თათართა ომის შემდეგ 1877 - 1878 წლებისა არდაგანის ოკრუგიდან სათათრეთში გადასახლდნენ 22.743 სული მცხოვრები.

კარით. ოლთისის ოკრუგში. პირველად დავდექით საფოსტო სადგურში, კოსორში; აქედან მოვიარეთ მახლობელი ადგილები და ბანას არემარეც. შემდეგ გავჩერდით ქალაქ ოლთისში; იქიდან გავემგზავრეთ სოფელ ოლორში; ოლორის უჩასტკის მოვლის შემდეგ დავბრუნდით ოლთისში. აქედან განზრახვა გვქონდა ჩავსულეყავით ნარიმანში და იქიდან ავყოლოდით ცხენებით რუს-ოსმალთა საზღვარს სარაყამიშამდის, შემდეგ გვენახა ჩანგლი და მივსულეყავით ყარსში, მაგრამ ექსპედიციის წევრები კალგინი და ლიოზენი ავად გახდნენ მალარიით ოლთისში და ცხენებით მგზავრობა აღარ შეეძლოთ, ამიტომ ეს რაიონი უნახავი დავგჩა. იძულებული გავხდით ოლთისიდან ტელეგრამით დაგვებარებია ყარსიდან ეტლი და დავბრუნებულეყავით ყარსში. ხოლო ყარსიდან მაინც შევსძელით ჩანგლში გამგზავრება და ჩანგლის ეკლესიის გაშინჯვის შემდეგ დავბრუნდით უკან ყარსში და ყარსიდან თბილისში. ჩვენი ექსპედიცია გაგრძელდა 1 ივლისიდან 20 აგვისტომდის.

შეკრებილი მასალა უნდა გამოსულიყო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების „მატერიალ“-ებში, მსგავსად მე-12 ტომისა, რომელშიაც დაიბეჭდა ჩვენი პირველი ექსპედიციის შედეგები, მაგრამ ინჟინერმა კალგინმა ვერ მოიცალა გეგმების დასამზადებლად და მასალა დროზე ვერ მივაწოდეთ საზოგადოებას. ბოლოს რევოლუციის დროს დამზადდა გეგმები. ამათში ვაჩი-ძორის და ბობოხგირის ნახაზები დამზადებულია თვით კალგინის მიერ, ტაოსკარის თავიტაძრის ნახაზები ხუროთმოძღვრის კერნის მიერ, ჩანგლის ეკლესიის ნახაზები ხუროთმოძღვრის რიბაოვის მიერ, ხოლო ყველა დანარჩენი გეგმები და ნახაზები შესრულებულია ტეხნიკოსი გ. ებრაელიძის მიერ ანატ. კალგინის ხელმძღვანელობით. ამ მასალას დაემატა შემდეგ ბევრი სხვა გეგმები, ნახაზები და მასალები, რომელნიც იყო შედეგი ჩვენი ექსპედიციებისა საქართველოს სხვა და სხვა მხარეებში. შესაძლო გახდა გამოფენის მოწყობა ძველი ქართული ხუროთმოძღვრობისა; გამოფენა გამართული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ 1920 წელს თბილისის სამხატვრო გალერეიაში, რამაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა საზოგადოებაზე. ქართული კატალოგი გამოფენისა შედგენილი იყო ჩემ მიერ, ხოლო რუსული დიშიტრი გორდევის მიერ. კატალოგებში მოყვანილია მოკლე ცნობები გამოფენილ ძეგლთა შესახებ და დაწვრილებით ნაჩვენებია ავტორები, რომლებმაც გეგმები და ნახაზები შეასრულეს, რა თქმა უნდა, ა. კალგინის დაზომვის მიხედვით. დროთა ვითარების გამო (ომი, რევოლუცია, უსახსრობა,

ტექნიკურ საშუალებათა უქონლობა) ექსპედიციების დროს დაგროვილი მასალების დასტამბვა და სურათების ალბომების გამოცემა შეუძლებელი შეიქმნა. იმ დროს თბილისში ერთად ერთი ცინკოგრაფია მუშაობდა; იმის საშუალებით განვიზრახეთ პირველ ხანად მარტო ზოგიერთი გეგმების გამოცემა, რომელთა დამზადება დაკავშირებული და გამოწვეული იყო ჩვენს არქეოლოგიურ მოგზაურობა-ექსპედიციებთან. გამოცემა იკისრა ქართული უნივერსიტეტის საბჭომ. სათაური უნდა ყოფილიყო: „ალბომი ე. თაყაიშვილის არქეოლოგიურ ექსპედიციებისა. გეგმები ძეგლებისა“. კლიშეები სულ დამზადებული იყო, როდესაც თებერვლის დამლევს 1921 წ. ჩვენ საზღვარგარედ წამოსვლა მოგვიხდა. შემდეგ 1924 წელს ალბომი გამოსცა უნივერსიტეტმა და ჩვენის ნებადაურთველად სათაური შეუცვალა და წინასიტყვაობა დაურთო, რომელიც, სამწუხაროდ, ზოგ რამეში არ შეეფერება სინამდვილეს, მაგრამ ჩვენი უნივერსიტეტისადმი პატივისცემა მავალებს ამ უამად არ შევეხო ამ საკითხს, მით უმეტეს, რომ შეიძლება, ეს ყველაფერი დროთა ვითარების გამო იყოს გამოწვეული. ალბომში სულ 80 ტაბულაა, ხოლო რიცხვი სურათებისა უდრის 137. ჩვენი 1907 წლის ექსპედიციის გეგმები და ნახაზები მოქცეულია ალბომში მე-12—35 ტაბულებზე და შეიცავენ 40 სურათს; სამწუხაროდ, არ არის მიღებული ელემენტარული რიგი ალბომით სარგებლობისა; ტაბულებზე სურათები არც ციფირების რიგით არის აღნიშნული, არც ანბანის; სათაურში რიგი ლათინურის ასოებით არის ნაჩვენები და მკთხველმა თვით უნდა გამოარკვიოს, რომელი ანბანი რომელ სურათს უდრის, როცა ტაბულაზე რამოდენიმე სურათია მოთავსებული, ეს არც ისე ადვილია. ზოგჯერ გეგმები არეულია; ერთი რაიონის ძეგლის გეგმა მეორეშია გადატანილი, ერთი სახელი მეორესთვისაა მიკუთვნილი. მაგალითად მე-26 ტაბულაზე წარმოდგენილია 6 სურათი: **a** არის კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა და არა ბანას მახლობელი მღვიმის ეკლესია და მღვიმეების გეგმა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში, **b** არის გეგმა მღვიმის დარბაზისა ოლთისის ციხეში და არა ოთხ-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა ბანას მახლობლად, **c** არის ოთხ-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა ბანას მახლობლად და არა კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა, **d** არის მღვიმის ეკლესიის და მღვიმეების გეგმა ბანას მახლობლად აღმოსავლეთით და არა ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა, **e** არის ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის განაკვეთი და **f** არის ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა და არა ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის გეგმა, რო-

გორც ნაჩვენებია სარჩევში. ერთის სიტყვით, ამ ტაბულაზე მარჯვენით არის კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა, მის ქვემოთ მღვიმის ეკლესიის და მღვიმეების გეგმა ბანას აღმოსავლეთით; მარცხნივ ამ ტაბულაზე არის ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის გეგმა; მის ქვემოთ განაკვეთი ამ დარბაზისა და სულ ბოლოს გეგმა ოლთისის ეკლესიისა. მე-28 ტაბულაზე: **a** არის გეგმა ოკამის ეკლესიისა კოლაში და არა ტაოსკარის პატარა ეკლესიისა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში, **b** არის ძველი ეკლესიის გეგმა ოლთისში, ხოლო **c** არის ტაოსკარის პატარა ეკლესიის გეგმა და არა ოკამისა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში. მე-25 ტაბულაზე ასო **g**-ით აღნიშნულია სარჩევში კოპის ეკლესიის გეგმა, მაგრამ ეს არის გეგმა პერთუსის ეკლესიისა. შემდეგ ალბომში არ არის სრულიად შეტანილი, სამწუხაროდ, ტაოსკარის ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადის სურათი, რომლის კლიშე ჩემს დროს დამზადებული იყო. ეს ნახაზი აღნიშნულია ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგშიც № 126-ის ქვეშ. არ არის შეტანილი ალბომში აგრეთვე გეგმა ეკლესიისა ბოლნის-კაპანაჯის მახლობლად, თუმცა ამის კლიშეც მზად იყო, მაგრამ ეს არ არის სავალალო, ვინაიდან მისი გეგმა და აღწერილობა გამოცემული აქვს დ. ჩუბინაშვილს „ხრისტოანსკი ვოსტოკ“-ში, ტ. V, 217—220. ამ შესწორებებით ჩვენ ვუჩვენებთ წინამდებარე გამოცემაში ხსენებული ალბომის ნახაზებს. მაგრამ მანამ ცნობების მოყვანას შევეუდგებოდეთ, ჩვენ ზნეობრივ მოვალეობად მიგვაჩნია ჩვენი უღრმესი მადლობა გამოვუცხადოთ ინჟინერს ანატოლი ნიკოლოზის ძეს კალგინს, რომელმაც დიდი ხალისით შეეგება ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობის მიღებას და დიდი შრომა გასწია დასახული მიზნების მისაღწევად. აგრეთვე დიდის მადლობით და პატივისცემით უნდა მოვიხსენიოთ აწ განსვენებული ელუარდ კარლოს ძე ლიოზენი, რომელიც ყოველ ღონეს ხმარობდა ჯეროვანად გადმოელო ნახული ძეგლები. ის ამავე დროს დიდი მოყვარული იყო ქართული ენისა, ქართული ზმნების პარადიგმებიც გამოსცა ლითოგრაფიის საშუალებით. რიცხვი გადაღებულ ფოტოგრაფიებისა უდრიდა 100. სამწუხაროდ, ეხლა ხელთ არა მაქვს ყველა ჩვენი ექსპედიციის ფოტოგრაფიული სურათები, მაგრამ უმთავრესი ძეგლების სურათები მომეპოვება. ამას გარდა დიდ მადლობას ვუცხადებთ ბ-ნს დავით ვასილის ძეს ქუთათელაძეს, რომელიც ერთხანად „პოდატნოი ინსპექტორი“ იყო ოლთისში და გვეპატიებოდა მოგვეწყო ექსპედიცია ოლთისის ოკრუგში, ხოლო მის იქ ყოფნის დროს ეს არ მოხერხდა, მაგრამ მან შეგვიდგინა რუკა

ოლთისის ოკრუგისა, აღნიშვნით, თუ სად მოიპოვებოდა ნანგრევები ციხეებისა, დაბებისა და ეკლესიებისა. ამან დიდად შეგვიწყობ ხელი. გარდა ამისა მანვე თავის ხარჯით გამოგვიგზავნა თბილისში ოლთისის ციხის ეკლესიის ნანგრევებისაგან ოთხკუთხედი გათლილი ქვა სვეტის ნაწილითურთ, რომელზედაც ის ყოფილა დაშენებული. საყურადღებო წარწერა ამ ქვისა მოყვანილია ქვემოთ ოლთისის ციხის ეკლესიის აღწერაში.

თავი I

კოლა

კოლა ანუ კოლას ხევი არის სათავე მდინარე მტკვარისა. თათრები ამას უწოდებენ **გელ**, ხოლო რუსების დროს ეს შეადგენდა გელის უჩასტკას არდაგანის ოკრუგისა. ტერიტორია ამისი უდრის 1898 კვადრატულ კილომეტრს. ეს არის უზარმაზარი ჩაღრმავება ანუ ქვაბური, სახე აქვს ტოლფერდი სამკუთხედისა, რომლის განიერი ფუტე ჩრდილოეთისაკენ მდებარეობს, ხოლო მწვერვალი სამხრეთისაკენ. ზედაპირი მისი წარმოადგენს ვაკეს, რომელიც ამაღლებულია ზღვაზე 6.500 ფუტით. შუაში პატარა მაღლობი ახლავს, რომელზედაც გაშენებულია სოფელი ოკამი, ადმინისტრაციული ცენტრი გელის უჩასტკისა. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომლის შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი სწერს: „ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასავლით, არს მცირე ქალაქი კოლა, და ზის აწ ფაშა კოლის, და უწოდებენ კოლის ფაშას“ (იხ. ვახ. გეოგრ. ბროსესე გამოცემა, გვ. 106). მთებიდან, რომლებითაც შემოზღუდულია კოლას ქვაბური, აუარებელი წყაროები გამოდის. რომელნიც სხვა და სხვა ადგილას ერთდებიან და ბოლოს შეადგენენ მდინარე მტკვარს. გაზაფხულზე, თოვლის დნობის დროს, ქვაბური იქცევა უზარმაზარ ჭაობად, რომელიც ტბის სახეს იღებს, და ალბათ ამიტომ დაარქვეს თათრებმა გელ, რაც ნიშნავს ტბას. მართლაც, გადმოცემით და გეოლოგიურადაც, ეს ქვაბური ერთხელ უნდა ყოფილიყო ტბა, რომლის ჩრდილოეთის ნაპირები გაირღვა და გაიკაფა გზა არდაგანის ველზე მტკვრის საშვალეებით. მაისის შუა რიცხვებში უმეტესი ნაწილი კოლასი შრება და ივლისში იმოსება

მშვენიერი ბალახით, მაგრამ ზოგ ადგილას რჩება ქაობები, რომელნიც სასტიკ სიცხიან ზაფხულშიც არ შრება. მომალლო ადგილებზე და მთის კალთებზე არის სახნავი მიწები, მაგრამ პური და ქერი ყოველთვის არ მწიფდება. მთელი დანარჩენი ნაწილი ვაკესი წარმოადგენს მორწყულს მინდვრებს, ამიტომ აქ საუკეთესო საძოვრები და სათიბებია და მცხოვრებნი უმეტეს შემთხვევაში მისდევენ საქონლის მოწინებას, თუმცა ზენა - თესვასაც არ აკლებენ ხელს.

ამ რიგად, კოლას რაიონი, როგორც მოვიხსენიეთ, არის მტკვრის დასაწყისი, მაგრამ ვინაიდან ამ დასაწყისს შეადგენს უამრავი წყაროები, ძნელია გადაჭრით თქმა, რომელია მათში სათავე მტკვრისა, მაგრამ სათავედ მიჩნეულია საზოგადოთ, ერთი დიდი წყარო, რომელიც ნაკადულად გამოჰქუხს მთიდან სამხრეთ - აღმოსავლეთის ნაწილში ქვაბურისა და რომელსაც ეხლა მაჰმადიანები ეძახიან **კურიუხ-ბაჩაი**, ხოლო ქრისტიანები **აიაზმა**-ს უწოდებენ, ესე იგი ნაკურთხს ანუ წმიდა წყალს. ეს სახელი ძველთაგან უნდა მომდინარეობდეს, ქართველებს ამ სახელით მოუნათლავთ თავისი საყვარელი მდინარე. ამ წყაროზე აშენებული ყოფილა ძველი ქვის ეკლესია ჩვეულებრივი რიგისა, რომლის ნანგრევები დღესაც ჩანს; ალბათ ეს ის ადგილია, სადაც ჯერ მოინათლენ წყალში ლამე, ფარულად თავიანთ წარმართ მშობლებისაგან და შემდეგ ამისათვის ეწამენ მათგან ამავე ადგილას „ცხრა ყრმა, სულიერი ძმანი, კოლაელნი“, რომელთ ცხოვრება გამოსცა ნ. მარმა (იხ. ტექსტი ი როზისკანია, V, 53—64) და რომელსაც დროთი აკუთვნებენ მე-5 — 6 საუკუნეს (1), ხოლო მათი მარტვილობის დაწერას მე-8—9 საუკუნეს. შეუძლებელია ეს ადგილი არ აღენიშნათ ეკლესიის აშენებით. ეს წყარო, მტკვრის სათავედ მიჩნეული. ერთის კილომეტრის დინების შემდეგ, თანდათან იკარგება მიწაში და მისი დენა აღნიშნულია მხოლოდ ქაობებით, რომელნიც მცხინვარე ზაფხულშიაც არ შრება, და ბოლოს გამოდის მდინარედ სოფელ **არპაშენ**-თან და შემდეგ დის სოფელ **ვარგინის**-ამდის, სადაც მას ერთვის **კიურდკეი-სუ**, ანუ, როგორც ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ, **ბასარდუიკ-ჩაი**. აქედან უკვე მტკვარი თვალსაჩინო მდინარეა და მისი

1) ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 37, გამ. 2. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურა, გვ. 561 — 565

სიგრძე კასპიის ზღვაში შერთვამდის უდრის 1100 კილომეტრს (1).

მოახლოება კოლასი, ჩვენი ექსპედიციის დროს, ფრიად აჭრელებული იყო; ნაწილს შეადგენდენ გამაჰმადიანებული ქართველები, მესხები, ნაწილს ქურთები, ბერძნები და სომხები. ბერძნები და სომხები გადმოსახლებულნი იყვნენ აქ რუს-ოსმალთა ომის შემდეგ 1877 — 1878 წლებისა ოსმალეთიდან და დასახლებულნი იმ ადგილებში, რომელნიც დასტოვა გამაჰმადიანებულმა ქართველობამ და ირჩია ოსმალეთში გადასახლება. ოფიციალური ცნობებით, არდაგანის ოკრუგიდან სულ გადასახლდა ოსმალეთში 1407 კომლი ანუ 22.843 სული. ამას უნდა მიემატოს კიდევ ფოცხოვის უჩასტკიდან გადასახლებულნი 388 კომლი ანუ 3752 სული. ოლთისის ოკრუგიდან გადასახლდა 1063 კომლი ანუ 10.180 სული.

სიძველეთა ძეგლები, ეტყობა, კოლაში ბევრი ყოფილა. არ არის სოფელი ან ნასოფლარი, სადაც არ იყოს ნანგრევები ან ნაშთები ეკლესიებისა, კოშკებისა თუ ციხეებისა, მაგრამ ეხლა ყველა ეს უმეტეს შემთხვევაში განადგურებულია. ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები, შედარებით სხვა სამუსულმანო საქართველოს რაიონებთან, ცოტაა. ეკლესიები უმეტეს შემთხვევაში ჩვეულებრივი რიგის არის, ერთნავიანი ბაზილიკა, ნაშენი გათლილის პატარა ოთხკუთხედი ქვებით. გუმბათიანი ეკლესიები ბევრი არ ყოფილა. ბერძნებს და სომხებს ძველი ქართული ეკლესიები ზოგი გადაუკეთებიათ, ზოგი დაუწლიათ და მათ ადგილას იმავე ქვებით ახალი აუშენებიათ. მაჰმადიანებს კიდევ თავის მხრით დაუწლიათ ეკლესიები და მათი ქვები გამოუყენებიათ თავიანთ სახლების და ჯამეების ასაშენებლად.

დადაშენი

დადაშენი ცნობილია როგორც კათედრა ეპისკოპოზ დადაშენელისა, რომლის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს მწყემსთა სიაში ასეა განმარტებული: „სრულიად კოლა და ხორცევანი (ვარიანტით ხორტევანი) ყარსალზედ მიდგამდის“ (დ. ბაქრაძეს არხ. მოგზ. გურია-აჭარაში, გვ. 81 — 86, და ჩემი არხ მოგზ. II, გვ. 77). ქართლის მეფის კურთხევის დროს შემდეგ საქართველოს დაყოფისა დადაშენელს მე-35 ადგილი ეჭირა (იქვე, გვ. 80, 85). ბატონიშვილი ვახუშტი თავის

1) გეოგრაფიულ-სტატისტიკური ცნობები უფრო დაწვრილებით იხ. ხელმეცი: „კარსკაია ობლასტი“, ნაწილი II, თბილისი 1892, გვ. 56 — 57, 203 — 305.

გეოგრაფიაში (გვ. 106) ამ ეკლესიის შესახებ ასე სწერს: „ამ (მცირე ქალაქის) კოლას ზეით, მტკვრის კიდეზედ, დადეს არს ეკლესია, დიდ-შვენიერ-გუნბათიან-შენი, და აწ უკმობენ დორთქილისა. იჯდა ეპისკოპოზი, სულიად კოლისა, და აწ უქმი არს“. სახელოვანი გეოგრაფი აქ შემცდარია. დორთ-კილისა სხვა არის და დადაშენი სხვა.

დადაშენის გუმბათიანი ლამაზი ეკლესია გაშენებული ყოფილა მოგრძო მაღალ გორაკზე, რომელიც ამობურცულია ვაკეზე და წარგძელებული ცხენის ზურგსავით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. გორაკი ვიწროა და მოზღუდული ქვითკირის კედლებით ერთი საყენის სისქისა; ხოლო სამხრეთის მხრით ეხლა ზღუდე აღარ მოჩანს. ზღუდეში შესავალი ორი მხრიდან არის, ერთი დასავლეთით და მეორე ჩრდილო-დასავლეთის მხრით. აქეთ-იქით ორივე შესავლისა აღმართული ყოფილა მაღალი ოთხკუთხედი კოშკები; დასავლეთის კოშკები გვარიანად არის შენახული. თვით ეკლესია აშენებული ყოფილა უფრო მომაღლო ნაწილში აღმოსავლეთით გორაკისა, მაგრამ ეს ეკლესია, მოწითანო თლილის ქვით შექერწილი შიგნით და გარედ, დაუნგრევიათ და მისი ქვები მოუხმარიათ ჯამეს ასაშენებლად სოფელში, რომელიც გორაკს ქვემოდ, ცოტა მოშორებით არის ეხლა გაშენებული. კედლების ნაშთები აღმოსავლეთით, სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით უკეთ არის შენახული და ამის მიხედვით არის შედგენილი ის გეგმა, რომელიც ჩვენს ალბომში ჰოქცეულია მე-27. C. ტაბულაზე. გარედან ეს გეგმა წარმოადგენს სწორკუთხოვან ოთხკუთხედს, რომლის საკურთხეველი მომრგვალებით გამოდის გარედ აღმოსავლეთით. შიგნით კი გეგმა ჯვარის სახით არის გამოხატული და ეს ჯვარი ჩასახულია ოთხკუთხედში. სამკვეთლოს და სალაროს ანუ სადიაკვნეს აფსიდები არა აქვთ, სწორკუთხოვან ოთახებს წარმოადგენენ, ისე როგორც მათი ფარდი ოთახები დასავლეთის კუთხეებში. ამ ოთხი ოთახის კედლებზე ყოფილა დამყარებული თაღები გუმბათით; როგორ იყო განაწილებული კარები და ფანჯრები, დარჩენილი კედლების ნაშთებიდან არა ჩანს და ამიტომ არც გეგმაზეა აღნიშნული.

ირგვლივ, როგორც ზღუდეში, ისე ზღუდის გარედ, მრავალი შენობის ნაშთები მოჩანს, თლილის ქვებისაგან ნაშენნი. საკმაოდ მოიპოვება აგრეთვე სასაფლაოს ქვები, რომელნიც უფრო ხშირად წარმოადგენენ ქანდაკებას შეკაზმული ცხენისა, თუ ცხვარისა და ზოგჯერ ქვაზე ამოჭრილ კაცის სახეებს. გერმანელი მოგზაური ბოტანიკოსი კოხი თავის მოგზაურობაში 1843 წლისა სხვათა შორის

იხსენიებს ამ დადაშნის ეკლესიასაც (1). მის დროსაც ეკლესია დანგრეული ყოფილა და მას მოჰყავს ხალხის თქმულება, თუ რისთვის აქმნა დატოვებული და გაოხრებული ეს ეკლესია. ამ თქმულებით საქართველოს მეფე არტანუჯში ცხოვრობდა. მან უბრძანა ერისთავს მისთვის დადაშენში აეშენებინა საზაფხულო სასახლე და ეკლესია. ერისთავმა თავდაპირველად ეკლესია აღაშენა. მობრძანდა მეფე და უსაყვედურა ერისთავს, რომ მას უმალ სასახლე არ აუშენებია. ერისთავმა უპასუხა: ზეციერი მეფე უფრო მაღლა სდგას, ვიდრე მიწიერიო. განრისხებულმა მეფემ ბრძანა ამ კადნიერებისათვის ერისთავის ეკლესიის სვეტზე ჩამოკიდება. ბრძანება აასრულეს და მით ეს ეკლესია წაბილწეს. მორწმუნე ხალხმა მიატოვა მას შემდეგ ეკლესია, მაგრამ კედლები კიდევ დგანან, რომ ხსოვნა უცნაურის სისხლის ღვრისა არ ამოიფხვრას ხალხის მეხსიერებიდან. ამ თქმულებიდან ერთი დასკვნა შეიძლება გამოვიყვანოთ, რომ დადაშნის საკათედრო ეკლესია იმ დროს არის აშენებული. როდესაც ბაგრატიონების რეზიდენცია ჯერ კიდევ არტანუჯი იყო, ესე იგი მე-9 — 10 საუკუნეში. ამ დასკვნას თვით ეკლესიის გეგმაც არ ეწინააღმდეგება.

დორთ-კილისა

დორთ-კილისა თათრული სიტყვაა და ნიშნავს ოთხ ეკლესიას. დორთ-კილისად არის აგრეთვე ცნობილი ერთი სოფელი ისპირში, ძველად აქ იყო „ლავრა ოთხთა ეკლესიათა“. ამ შემთხვევაში თათრული მისი სახელი ქართულიდან არის ნათარგმნი. ასეთივე იყო ძველად კოლას დორთ - კილისის სახელი თუ არა, არ ვიცით.

ისპირის ოთხთა ეკლესიაში დღემდე კარგად შენახულა სამ - ნაოსიანი დიდი ბაზილიკა (2).

კოლას დორთ-კილისა ბორცვზეა გაშენებული. ეკლესია მართლა ოთხი ყოფილა ერთ დროს. პირველი მათგანის ნანგრევები შუა სოფელში მოჩანს, მაგრამ გარდა საძირკვლის ნაშთებისა და შეკირწყლული მაგარი კედლების ნამტვრევებისა აღარაფერი არ შენახულა. ეკლესია პატარა ყოფილა. სხვა ეკლესიები არის გაშენებული ბორცვებზე დასავლეთის მხრით სოფლისა; ერთ ბორცვზე, რომელიც უფ-

1) *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien, II. Weimar, 1846.*

2) ივ. ჯავახიშვილი შეცდომით ამ ლავრას კოლას აკუთვნებს (იხ. ქართველი ერის ისტორია. ტ. მეორე, გვ. 325).

რო ახლოა სოფელზე, დაცულია ნანგრევები კობტა გუმბათიანი ეკლესიისა. ეკლესია ქვისგან ნაშენი შედერწილი ყოფილა შიგნით და გარედ პატარა კვადრატული ნათალი ქვებით. გეგმა მისი სამ-აფსიდიანია, ლამაზი ჯვარის სახისა (იხ. ტაბ. 23, e.); აფსიდები გარედ სამწახნაგოვანად გამოდიან და მათში თითო ფნჯარაა დატანებული; დასავლეთის ფრთა წაგრძელებული ოთხკუთხედიანია. რომელსაც ახლავს დასავლეთითვე სტოა ოთხკუთხედი. წარგძელებული სამხრეთით, სამხრეთის ჯვარის მკლავის გასწრივ. შესავალი აქვს სტოას დასავლეთით და ეკლესიაც დასავლეთის კარებით უერთდება მას. გუმბათი და გუმბათის ყელი ჩანგრეულია და უმეტესი მათი ნაწილები ძევს შუა ეკლესიაში; გუმბათი ყელითურთ დაბალი ყოფილა; აფრები ჰქონია კონუსისებური; კონუსის სახე აქვს გუმბათსაც. შიგნით ეკლესია შეღესილი ყოფილა და შემკობილი ფრესკებით, რომელნიც ეხლა სულ მოშლილია. ეს ეკლესია რამოდენიმედ მოგვაგონებს ზეგანის სამ-აფსიდიან ეკლესიას არდაგანის ოკრუგში (იხ. ჩემი მე-12 ტომი მოსკოვის საზ. „მატ. პო არხ. კავკაზა“, გვ. 65, სურ. 38, 39). განხილული ეკლესია უნდა ეკუთვნოდეს მე-9 საუკუნეს.

მეორე ბორცვზე ამ ეკლესიის მახლობლად მოიპოვება ნანგრევები ორი ეკლესიისა, რომელნიც ერთი მეორეზეა მიდგმული. ორივე ნაშენია ქვით და შედერწილი ზეროლე ნათალი ქვებით (იხ. ტაბ. 27. e). ერთი მათგანი ჩვეულებრივი რიგისაა, ერთ - ნეფიანი ბაზილიკა, მოგრძო; კარი ჰქონებია დასავლეთით (გეგმაზე აღნიშნული არ არის). ფანჯარა აღმოსავლეთით და დასავლეთით; სამხრეთით ის ბაზილიკა უერთდება კარით მეორე ეკლესიას. რომელიც ოვალური. კვერცხის მსგავსი. გეგმისა. ორის ფანჯარებიანის აფსიდით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით, და კარით სამხრეთის კედრით (გეგმაზე აღნიშნული არ არის). ამ კედრით ყოფილა კიდევ ერთი ფანჯარა; ეკლესიას გუმბათიც ჰქონია, შინაგან კვადრატის კუთხეებზე დაყრდნობილ კამარებზე აგებული. მაგრამ ეს ეხლა სრულიად მოშლილია. დასავლეთის მხრით ეკლესიის კედელი ამოყვანილია ერთ მთლიან ქვაზე, და ამ ქვის ქვემოდ მოჩანს შესავალი აკლდამაში, მაგრამ ეხლა შესავალი დახშულია. ერთი დიდი მასსიური გათლილი ქვა. ერთი საყენი და 4 ვერშოკი სიმაღლით და 2 არშინი და 14 ვერშოკი განით, აყუდებულია სამხრეთის კართან ეკლესიისა. და ამ ქვაზე ამოჭრილია ჯვარი. დანიშნულება მისი ჩვენთვის გამოურკვეველია. შესაძლოა ვიფიქროთ, ეს სასაფლაოს ძეგლი იყო. ორივე ეკლესია დახურული ყოფილა ლორფინით. ეკლესია მეცხრე-მეათე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

სოფელი ოკამი

ეს სოფელი ადმინისტრაციული ადგილი იყო გელის უჩასტკისა, მცხოვრებნი თათრები და ქურთები იყვნენ. შუა სოფელში დარჩენილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა მოდილო თლილის ქვით შექმნილი შიგნით და გარედ. ეკლესია ერთ-აფსიდიანია, მაგრამ ჩრდილოეთის მხრით ეკვტერი აქვს უაფსილო (გეგმა იხ. ალბომში, ტაბ. 28 ა და არა ც, როგორც შეცდომით აღნიშნულია სარჩევში). ამ ეკლესიის ნანგრევებს ამშვენებდა ჩვენს დროს ყარყატის ბუდე. ირგვლივ ძველი სასაფლაოა დიდრონის ქვებით მოცული, ზოგჯერ ქვები სახეებით არის შემკობილი; ერთზე კაცის სახეა ამოჭრილი, მეორე წარმოადგენს ქანდაკებას შეკაზმული ცხენისას.

ტახტაკრანი

ტახტაკრანი ფოსტის სადგური არის არდაგან-ოლთისის გზატკეცილისა; ამ სოფლის მახლობლად მთის ფერდოზე არის პატარა ეკლესია, ტლანქად ნათალი ქვით ნაშენი; სიგრძე აქვს 16 არშინი, განი 2 არშინი და 9 ვერშოკი. ნაწილი თლილის ქვებისა გარედან მოძარცულია. ჩრდილოეთის მხრით ეკვტერი აქვს, რომელიც ეხლა მთის ფერდობის მიწაშია მოქცეული. კარ-ფანჯრების განაწილება იხ. ტაბ. 25, e.

ჯიჯორი

ქურთების სოფელია 15 ვერსის მანძილზე ოკამიდან, მტკვრის პირზე. სოფლის ზემოდ გორაკზე მოჩანს პატარა ძველი ეკლესია, ჩვეულებრივი რიგისა, საკმაოდ კარგად დაცული, სიგრძით 15 არშ. და 5 ვერშ., განით 8 არშ. და 13 1/2 ვერშ. ნაშენია ზერელე ნათალი პატარა ქვებით. თალი ჩამონგრეულია. კედლები კარგად არის შენახული, სართავი კამარის ქუსლები ძირამდის არ ჩამოდის, დაკიდულია. გეგმა იხ. ტაბ. 25, a.

თურქაშენი

ეს ბერძნების სოფელია ჯიჯორის ზემოდ, მტკვრის პირზე. აქ არის ნანგრევები ორი პატარა ეკლესიისა, ორივე ჩვეულებრივი რიგისა, ზერელე ნათალის ქვით ნაშენნი; ერთი გვარიანად არის

დაცული, მეორე უფრო დანგრეულია. გეგმა მათი ისეთივე არის, როგორც ჯიჯორის ეკლესიისა. აქვე მოიპოვება ნანგრევები ძველი მრგვალი ქვის კოშკისა, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი კუ-ლას უწოდებენ.

სხვა ეკლესიების ნანგრევებზე ჩვენ აღარ შევჩერდებით, ხოლო მოკლედ ჩამოვთვლით, სად რა ვნახეთ.

სოფელ **მუზარეთში**, ბერძნების სოფელია, ძველი ეკლესია დაუნგრევიათ და მის ადგილას იმავე ქვებით ახალი აუშენებიათ. ერთ ქვაზე შერჩენილი იყო ასომთავრული წარწერიდან: „წო გ~ი“. აქვე ყოფილა მეორე ძველი ეკლესია, ისიც დაენგრიათ და ჩემსობას იმ ადგილას აშენებდნენ ახალ ეკლესიას. ასეთივე ბედი სწვევია სოფ. **არგინისის** ეკლესიას. ქუთუმბის სოფელში **მუხთერეკში** დაცულია ეკლესიის ნანგრევების სამი კედელი. სოფ. **დემურკამპ-**ში არის პატარა ქვის ეკლესია; ოთხივე კედელი დაცულია. აქ წითელ ქვაზე წარწერა ყოფილა ამოჭრილი, რომელიც გელის უჩასტკის თანაშემწეს არდაგანში წაუღია. **უჩ-კილისაში**, როგორც სახელი უჩვენებს, სამი ეკლესია ყოფილა. ორი ეკლესიის მცირე ნანგრევები დაცულია, მესამე დაუნგრევიათ და მის ადგილას ახალი აუშენებიათ. განადგურებულია ძველი ეკლესია სოფ. **ხევაში**. **თურქაშენის ზემოდ, გზატკეცილის პირზე**, პატარა ეკლესია არის კარგად შენახული. **ორა - კილისაში** ეკლესიები განადგურებულია. განადგურებულია აგრეთვე სოფ. **კალკოსში**. **სამუთში** ორი ეკლესია ყოფილა, ერთის ნაშთები დაცულია. სოფელ **სინოთში** ჯამე აუშენებიათ ძველი ეკლესიის ქვებიდან. **ლაგოსტან-**ში შერჩენილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა.

ციხე კალაჯუხი

სახე და გეგმა ის. ტაბ. 31, **ა**. ეს ციხე მდებარეობს ხუთი გერსის სიშორით საძვრეთ-დასავლეთით ჯიჯორისა, მშვენიერად არის დაცული და ფრიად ლამაზია. ეს უსათუოდ ერთი საუკეთესო ძეგლია კოლას რაიონისა. აქ მტკვარს უერთდება ჩრდილოეთიდან უზარმაზარი ღრმა ხევი. მტკვრისა და ამ ხევის ხაპარი ჰქმნის ცხვირს სამ-კუთხედათ მოყვანილს და ამაზე არის გაშენებული ციხე. ცხვირია ნაწილი მტკვარსა და ხევსა შორის მოზღუდულია მაღლის ქვითკირის კედლით, რომელიც ნაშენია ვეებერთელა ქვებისაგან. სიაქე კედლისა უდრის ერთ საყესს და ზემოდ დაკბილულია. კედლებს ეკვრის ოთხი ნახევრად-მრგვალი და ორი ოთხ-კუთხედი მაღალი კოშკი. უკანასკნელს კოშკებს გვერდებიდან აქვს თითო კარი.

ჩრდილოეთ - სამხრეთის შესავალს ზემოდან დახურული ბანი აქვს, რომლის მუხის მთლიანი სქელი იატაკი დასვრეტილია, რომ აქედან მდულარის გადარება შესაძლებელი ყოფილიყო მომხდურთათვის და აგრეთვე წვიმის წყალი არ გაჩერებულიყო იატაკზე. ამ კოშკების გაგრძელებას შიგნით ციხისა შეადგენენ დახურული შენობანი, აგრეთვე სიმაგრენი, და სხვა სადგომები. ციხიდან საუცხოო გადასახედია, ვინაიდან მისი არემარე ერთობ ლამაზია. მეორე პირი მტკვრისა აქ მოცულია ნაძვ-ფიჭვნარით სულ მთის მწვერვალამდის; ეს ტყე იწყება თურქაშენის დასავლეთით და მთები, რომელნიც აქედან მიმართებიან არსიანის ქედამდის, სულ ფიჭვნარით არის მოცული. სხვა ადგილები კოლას რაიონისა უტყეოა. მარჯვენა მხარეზე მიყოლილი მთები მტკვრისა ადგილ-ადგილ არის ტყიანი. ჩვენი ფოტოგრაფიული სურათი ციხისა კარგად გამოსულია.

ჩვენი აზრით, კალაჯუხი ის ციხეა, რომელსაც ვახუშტი ქუმურლუხის სახელით იხსენიებს. ის სწერს: „ხოლო მტკვრის სათავეს ზევით, ყალნუ-მთის ძირზე, არს ციხე უნი ქუმურლუხი, მაგარი და შეუღალი (ვგონებ ბეჭის ციხედ), აწ ცარიელ არს. ამას ზედა გარდავალს ვზა ბანას და ფანასკეტს“ (იქვე, გვ. 106). სხვა უკეთესი ციხე კოლაში არ არის.

სოფელ კონკის ზემოდ მთაზე დიდ იოთხკუთხედი ციხეა, სიგრძე აქვს 12 საყენი, განი ექვსი საყენი. შიგნით და გარედ მისი კედლები დიდრონი ქვებით არის შექმნილი, მაგრამ უკიროდ; ხოლო შუა კედელი კი კირითაა ნაშენი; სისქე კედლებისა ერთი საყენია. მიმართულება აქვს ჩრდილოეთიდან სამხრეთით; კუთხეებში მორგვალო კოშკებია აშენებული. ეხლა ციხე სანახევროდ დანგრეულია.

სოფ. ვალავერის ზემოდ და მახლობლად სოფელ ოხჩისა და მხაკერაკისა არის პატარა ციხე-კოშკი; ეხლა უწოდებენ ქოროლლის ციხეს. პატარა ციხე მოიპოვება აგრეთვე სოფ. სანამ-ოღლ-ში. აქ თხრის დროს ჯვარი ეპოვათ.

თუმცა კოლას ოლთისის ოკრუგიდან მაღალი წყალთგამყოფი ქედი ჰყოფს, მაგრამ გადასასვლები კარგია; მათ შორის საუკეთესოდ ითვლება ორი ზეკარი, პანჯურეთისა და აგუნდირისა. აგუნდირი უკანასკნელი სოფელია კოლასი, სადაც თავდება ახალქალაქ - არდაგან - კოლას გზატკეცილი და აქედან ეშვება ქალაქ ოლთისში. ჩვენ ამ გზით ვისარგებლეთ.

თავი II.

ოლთისის ოკრუზი (ძველი ტაოს ნაწილი).

ოლთისის ოკრუგი ყარსის ოლქისა მოქცეული იყო მთელად ოლთისის წყლის ბასეინში; ოლთისის წყალი შემდინარეა ჭოროხის მარჯვენა მხრით; იწყება სევრიდაგის მთიდან და სდის 145 ვერსის მანძილზე. ამათგან 25 ვერსი სათავითგან რუსთა საზღვრების შემოსვლამდის და 20 ვერსი მისი ბოლო ნაწილისა დარჩენილი იყო ოსმალეთის საზღვრებში; ხოლო დანარჩენი ნაწილი 100 ვერსის სიგრძით ეკუთვნოდა რუსეთს.

ოლთისის წყალი ხან სულ ვიწრო კალაპოტში მიმდინარეობს და შეკრულია კლდოვანი მაღალი მთებით, ხან ქმნის ფართო ხეობებს ორი ვერსის სიგანით. ასეთია მაგალითად ხეობა ბანადან (პენიაკიდან) დაწყებული ოლთისამდის. ამ ხეობაში ხშირია თიხის სილიანი გორაკები და ბორცვები, შეხამებული სულ სხვა და სხვა საუცხოო ფერადებით, წითელით, ყვითელით, თეთრით, მწვანით და მაცვლის ფერით. ეს გორაკები იშვიათს თვალწარმტაც სურათს წარმოადგენენ. ოლთისის მხარე შეადგენდა ძველი ქართული პროვინციის ტაოს ნაწილს. ტერიტორია მისი შეიცავდა 2958 კვადრატ. კილომეტრს. მცხოვრებთა რიცხვი უდრიდა 275,450 სულს. უმეტესობა შეადგენდა გამაჰმადიანებულს ქართველობას, მესხებს. სხვებთა შორის იყვნენ ბერძნები, ქურთები და სომხები. უკანასკნელებს იმ დროს შემოიხიზნენ ზოგნი აბდულ ჰამიდის ჟღეტის ჟამს ოსმალეთიდან გადმოხვეწილნი სომხები. ბეგები ამ მხარისა ეკუთვნოდენ ხიშშიაშვილის გვარეულობას. ოთხს მათგანს ჩვენ გავეცანით ჩვენი ექსპედიციის დროს. ერთი უფრო შეძლებული დურსუნ ბეგი ცხოვრობდა ტაოსკარში, ერთი ფანასკერტის მუხთარი (მამასახლისი) იყო, მეორე კარნავაზის მუხთარი. ამას კიდევ შერჩენოდა ნაწილი ძველი დიდებული სახლისა, რომელიც საუკეთესო იყო მთელს ოლთისის ოკრუგში. მესამე სტრაჟნიკი იყო და ოკრუგის უფროსმა ჩვენ გვაახლო ყოველგან იმ რაიონში მოგზაურობის დროს. ის, რა თქმა უნდა, ჩვენთვის მარტო საპატიო მხლებელი იყო, რომელიც კარგად იცნობდა ყველა სოფელს. ჩვენ გავეცანით ოლთისში ამ საში ძმის დედას. ის ასი წლის მოხუცი იყო, მაგრამ ერთობ მხნე, მაღალი და წარმოსადეგი. მშვენიერად ლაპარაკობდა ქართულს; მესხიერებაც კარგი ჰქონდა. გამოირკვა, ის ყოფილა ბერიძის ასული; წამოუყვანიათ ბეგის საცოლოდ 16 წლისა გურიიდან, სოფელ ქაჭეთიდან. ქაჭეთი

ჩოლოქის წყლის ნაპირად მდებარეობს, ყოფილ ოსმალეთის სამზღვარზე, და შედის ჩემი სამშობლო ლეხორის საზოგადოებაში; ოგი მომიყვა იმ დროის გურიის ამბებს და აგრეთვე როგორ დაწინაურებულნი იყვნენ ოსმალეთში მისი ქმარი და სხვა ქართველი ბეგები. ბოლოს მკითხა, მალაქია გურიელი, დათა გურიელი, ყარამან თავდგირიძე როგორ ბრძანდებიანო? მალაქია გურიელი დიმიტრი, კოწია და ქაიხოსრო გურიელების მამა იყო, ხოლო დათა გურიელი იყო ჯაბა, ვახტანგ, მამია, ტელემაკ და ვარდენ გურიელების მამა; ეს ორი ჩემს დაბადებამდის იყვნენ გარდაცვლილნი. ყარამან თავდგირიძის სახელი, ნიკო თავდგირიძის მამისა, ბავშობაში ხშირად მსმენია, მაგრამ პირადათ არ მინახავს. მე ვუთხარი, არც ერთი აღარ არის ცოცხალი-მეთქი. ჰო, რა ადრე გარდაცვლილანო, მიპასუხა. მაჰმადიან ქართველებს ქართული ენა საზოგადოთ დავიწყებული ჰქონდათ, მაგრამ ზოგიერთ სოფლებში, ფანასკერტში, ანზავში და ნიაკომში მოხუცებულებს ზოგჯერ ესმოდათ ქართული; ხოლო შეგნება, რომ ისინი წინეთ ქართველები იყვნენ, თითქმის ყველას ჰქონდა.

როგორც მოვიხსენიეთ, ოლთისის ოკრუგი მოქცეული იყო ოლთისის წყლის ბასეინში. ეს მხარე ფრიად დასერილს მთიანეთს წარმოადგენს, ვინაიდან წყალთგამყოფი მაღალი ქედებიდან არდაგანის და ოლთისის ოკრუგების შორის გამოდიან მრავალი შტოები და ქედები და ავსებენ მთელს მხარეს მთებით, რომელნიც თავის მხრითაც წყალთ-გამყოფნი არიან ოლთისის წყლის უამრავი შემდინარეებისა და ხევებისა. ამ შემდინარეთა შორის უმთავრესნი არიან: ბანას წყალი (ეხლა პენიაკ-ჩაი), 52 ვერსი სიგრძით; ამ ბანას წყალს მოერთვის ბარდუსის წყალი, სიგრძით 6 ვერსი; ასე რომ უფრო სამართლიანი იყოს შეიძლება ბანას წყალი მივიღოთ ბარდუსის წყლის შემდინარედ და არა წინაუკმო. მეორე შემდინარე ბანას წყალისა არის კანლის წყალი (კანლი-სუ), სიგრძით 20 ვერსი. შემდეგ თვალსაჩინო შემდინარე ოლთისის წყალისა არის სალაჩურის წყალი, სიგრძით 28 ვერსი; მარცხენა შემდინარეთა შორის უფრო საყურადღებო არის სევრის წყალი (სევრიჩაი), მაგრამ ეს შემდინარე, რომელიც სევრი - დაგიდან გამოდის, უმეტეს ნაწილად მოქცეული იყო ოსმალეთის საზღვრებში. მის საზღვრებში იყო აგრეთვე თორთუმის წყალი.

ოლთისის წყალი შემოდინდა რუსეთის საზღვარში ეგრედ წოდებული ნარიმანის კარებით. ნარიმანი დიდი ბერძნების სოფელი იყო ალლა - ბალიკ - სუს ნაპირას, რომელიც ოლთისის წყალის მეორე მარცხენა შემდინარეს წარმოადგენს. ნარიმანის ჩრდი-

ლოეთის მხრით მაღალ კლდეზე ეკლესიის ნანგრევებს უჩვენებენ. ქვემოლ ამისა მეორე ეკლესიის ნანგრევები ყოფილა და აგრეთვე დიდი ციხისა, რომლის ზღუდეები ზოგ ადგილას კარგად ყოფილა დაცული. სამწუხაროდ, ეს ადგილები ჩვენ უნახავი დაგვრჩა, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩვენი თანამშრომლების ავადმყოფობის გამო.

ბანას დიდი მრგვალი ტაძარი

შესანიშნავი ბანას ტაძრის ნანგრევები დაცულია ვერსახეგარი სიშორით სოფელ პენიაკიდან, ჩრდილოეთის მხრით, მარჯვენა ნაპირზე ბანას წყალისა, რომელიც შემდინარეა ოლთისის წყლისა. ბატონიშვილი ვახუშტი სწერს ბანას შესახებ: „ამ წყალზედ (ბანა - ფანასკერტის წყალზედ), მთაში, არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქ არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდი, შვენიერად ნაგები, კეთილ - შვენიერ ადგილს, ალაშენა მეფემან ადარნასემ, და დაფლულ არიან მეფენი, იჯდა ეპისკოპოზი მწყემსი ფანასკერტისა და სულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკისა (ნარიმანისა) და აწ არს ცალიერი“ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, გვ. 118).

ბანელის სამწყსო სამცხე - საათაბაგოს მღვდელ - მთავართა სიაში ასეა მოხსენებული: სულ ბანი, ტაოს-კარი, ფანასკერტი, ჰარიზის ხეობა, სრულად ოლთისი, ნამურკანი ანუ ნამურაკანი (ეხლანდელი ნარიმანი. იხ. ჩვენი არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, გვ. 77).

ბანას ეკლესიის აშენების დრო გარკვეულად აქვს აღნიშნული ბაგრატიონთა ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს. იგი სწერს: „ადარნასე, ძე დავით კურატპალატისა, დასუეს ქართველთა მეფედ... და ამან ადარნასე (881 — 923), ძემან დავით მოკლულისამან, ალაშენა ბანა კელითა კვირიკე ბანელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ“ (იხ. ჩვენი სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. 59 და მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 347 — 348). აქედან ცხადდება, რომ ბანას აღშენება ეკუთვნის მეცხრე საუკუნის დასასრულს, ან მეათეს დასაწყისს. კვირიკეს გარდა ბანელ ეპისკოპოზთა შორის ცნობილია იოანე, რომელმაც უღალატა ბაგრატ IV და ტაოელ აზნაურებთან ერთად წავიდა საბერძნეთს 1027 წელს, და ზაქარია, რომლის ბრძანებით მეთერთმეტე საუკუნეში გადაწერილია დიდი ტყავის კრებული, №1 საეკლესიო მუზეუმისა, რომელიც შეიცავს უმთავრესად შრომებს გრიგოლ ღვთისმეტყველისა. ბანაში დაიწერა ჯვარი ბაგრატ IV ბიზანტიის იმპერატორის ძმის

რომან არგირის ასულზე ელენეზე. ბანას ეკლესიაში იმარხებოდენ ზოგიერთი ტაოს ბაგრატიონები; ბოლო დროს იქ დაიმარხა ვახტანგ IV (1442 — 1445) და მისი მეუღლე სითი-ხათუნ, ფანასკერტელის ასული, რომელიც გარდაიცვალა ერთის წლით ადრე თავის ქმრისა.

ბანას საეპისკოპოზო შესანიშნავი ტაძრის აღწერილობა, როგორც მოვიხსენიეთ, გამოცემულია უკვე (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგია კავკაზა“, XII, გვ. 88 — 117); იქვეა აღწერილი ბანას არემატის საყურადღებო ეკლესიების ნაშთები სოლომონისის ანუ სოლომონ-კალის, ჩამხუსის და კიაგმის-ალტის (გვ. 80 — 84). ამიტომ აქ მოკლე ცნობებს მოვიყვანთ მათ შესახებ და ვუჩვენებთ ხსენებულს გამოცემაში მოთავსებულ სურათებს. კერძოდ ბანას ზოგიერთი სურათი მოთავსებულია ჩვენი გეგმებისა და ფოტოგრაფიების მიხედვით გ. ჩუბინაშვილის გამოცემაში: „ქართული ხელოვნების ისტორია“, ტ. I, სახელგამი, ტფილისი, გვ. 168 — 174. აქ არის სხვათა შორის ხუთი ფოტოგრაფია (იხ. სურათები 122, 123, 124, 125 და 126), რომელნიც მოსკოვის გამოცემაში არ შესულა, თუმცა ჩვენ მიერ წარდგენილი იყო. მიზეზად ისედაც სიუხვე სურათებისა დაასახელეს. (მართლაც, ბანას აღწერილობას დართული აქვს სულ 26 სურათი). ზოგიერთი სურათები განმეორებულია აგრეთვე რუსულ და ქართულ გამოცემაში გ. ჩუბინაშვილისა და ნ. სევეროვისა: „ქართული არქიტექტურის გზები“, წაკითხული სრულიად საქართველოს საბჭოთა არქიტექტორების პირველ კრებაზე, 1936 წლის 21 თებერვალს; ტექამომცემლობა: „ტექნიკა და შრომა“, ტფილისი, 1936, გვ. 59 — 66; რუსულად „პუტი გრუზინსკოი არხიტექტური“, გვ. 58 — 70, იგივე წელი.

ბანას ტაძარი აშენებულია განგებ ზემოდ დავაკებულს მრგვალ ბორცვზე და ძველად მოზღლდული იყო ქვითკირის გალავანით, რომელიც ეხლა განადგურებულია (საზოგადო სახე მისი შორიდან დასავლეთით იხ. ქართ. ხელ. ისტორ. სურ. 125); გეგმით ეს არის კოლოსალური ზომის სამსართულიანი მრგვალი ეკლესია, ფრიად რთული კომპოზიციისა, მაგრამ ერთობ მხატვრულად შესრულებული; (გეგმები თვითოეული სართულისა იხ. ჩვენი მე-12 ტომი „მატერიალებისა“, სურ. 68, 69, 70, 70ა, 71; განაკვეთი და აღდგენილი ფასადი, ტაბ. XXა და სურ. 67). ტაძრის კორპუსი შესდგება ორ ჰარმონიულად შეერთებულის ნაწილისაგან, თვით ეკლესიისა და რგოლივით მრგვალი შემოსავლელისა, გალერეისა. შინაგანი ეკლესია წარმოადგენს სწორმკლავიან ბერძნულს ჯვარს, ანუ ეგრედ წოდებ-

ბულს ტეტრაკონქს, შეხაზულს სიმრგვალეში. კუთხეებში ჯვარისა ამოყვანალია სამსართულიანი ოთახები; პატრონიკენი, რომელნიც თავიანთი სქელი კედლებით შეადგენენ ამავე დროს თავ ბურჯებს ამ უზარმაზარი შენობისა. ამათ გადაყავთ გუმბათის დაწოლა გარეგან კედლების შემოხაზულობაზე. ქვემო სართულის აბსიდები თავდებიან კოლონადებით, რომელთ ზემოდ კამარები ნალისებურია (იხ. სურ. 68 და ტაბ. XVIII და XXa). სვეტები მრგვალია, დამყარებულნი ბაზებზე და შემკობილნი ლამაზი სვეტის თავებით კლასიკური რიგისა, მაგრამ გადამუშავებულნი. აღმოსავლეთის აბსიდაში, რომელიც საკურთხეველს წარმოადგენს, სულ ექვსი სვეტია, სიმალით ერთი საყენი თითო, და ეს სვეტები დაყენებულია ორ არშინნახევარის სიმალით სპეციალურ კედელზე. ამით საკურთხეველი თვალსაჩინოდ გამოყოფილია სხვა აბსიდებისაგან და შეუვალი გალერეიდან. მათი შეუვალობა კიდევ უფრო ხაზგასმულია გადახრვით საკურთხეველის ნაწილის გალერეისა, რაც შესრულებულია მერმინდელი ამოყვანილი ქვის კედლებით (იხ. სურ. 62 და 64). სხვა თანასწორ აფსიდებში ოთხოთხი სვეტია და ეს სვეტები უფრო მასსიურია და ორჯერ უფრო მაღალი, ვიდრე საკურთხეველის აფსიდის სვეტები. ესენი პირდაპირ იატაკიდან იწყებიან და იმავე დროს მათი კამარები ტაძარში შემოსასვლელებს შეიცავენ გალერეის მხრიდან. მეორე სართულის პატრონიკენი როგორც საყდარში ისე საკურთხეველში გამოდიან ორმაგი კამარებით და ლამაზი ჩუქურთმიანი სვეტებით შუაში (იხ. ტაბ. XVIII, 33 და XX, 37). სხვა სვეტებიც პატრონიკეთა შემკობილია ლამაზის სვეტის თავებით (ერთი მათგანის სურ. იხ. ქარ. ხელ. ისტ. სურ. 123); საუცხოვოა აგრეთვე ერთი სვეტის თავი, კაპიტელი, კორინთის რიგისა, გალერეიაში (იხ. ტაბ. XX, 38). აფსიდებში სამ-სამი ფანჯარაა. გარეგანი სახე რგოლივით მრგვალი შემოსავლელისა, ანუ გალერეისა, შეიცავს 28 წახნაგს შემკობილს თითო ყალბი კამარით და მომრგვალებულის ფანჯარით. ფანჯრები არ არის მხოლოდ კარებიან წახნაგებში, რომელნიც ამ შემთხვევაში უფრო განიერია სხვებზე (იხ. ტაბ. XVII, 31, 32 და XXa). კამარები ეყრდნობა ორმაგ პატარა ნახევარ სვეტებს, ბაზებით და სვეტის თავებით შემკობილთ (იხ. იგივე ტაბულები). კამარების ზემო სამკუთხედი არების მორთულობა წარმოადგენს ფოთლოვან შემკობილობას, ვაზებს მტევნებით, და ნამეტნავად ბროწეულის შტოებს მსხვილი ბარელიეფური ნაყოფით, ბროწეულებით (ტაბ. XIX, 35); დასავლეთის კარის კამარის შემკობილობა შეიცავს ლამაზ პალმეტებს (ტაბ. XXb);

ლიამეტრი გალერეისა და მაშასადამე მთელის შენობისა უდრის 18 საეენს; გარედ გალერეა შეძერწილია მოყვითანო ნათალის ქვით, შიგნით კი ტაძარი და ეკლესია შეძერწილია ნაცრის-ფერი ნათალი ქვებით. სამივე შესავალს ეტყობა ჰქონია პატარა კარის ბჭე, პორტიკი, მაგრამ დღემდის არც ერთი არ არის დაცული.; ოთხკუთხედი მინაშენი ყოფილა აღმოსავლეთის მხრითაც, მაგრამ მას ეხლა ფარავს გარედან შემდეგ მიშენებული კოშკი და შიგნიდან აგრეთვე შემდეგ ამოყვანილი კედელი; გალერეის შიგნით მიშენებული აქვს პილიასტრები, რომელნიც წაგრძელებულნი არიან 0,90 საეენის მანძილით, და ესენი ქმნიან ოთხკუთხედ ნიშებს, შეძერწილს ნათალის ქვებით. პილიასტრები ზემოდ შეერთებულნი არიან კამარებით; ამათ შელიგების ზემოდ იწყება ცილინდრული თალები, და ესენი აერთებენ გალერეის კედლებს შინა ტაძრის კედლებთან (იხ. ტაბ. XXa და ქართ. ხელ. ისტ. სურ. 124). გალერეის ნიშები ეხლა ამოვსებულია ქვითკირის კედლებით, მაგრამ ეს მერმინდელი საქმეა (იხ. ტაბ. XIX, 36). უფრო მერმინდელია კიდევ ამ ვეებერთელა შენობის ციხედ გადაქცევა გალერეიაზე ზედშენით და ორის მაღალი კოშკის მიშენებით აღმოსავლეთით და სამხრეთით (იხ. ტაბ. XVII, 31, 32). ეს მომხდარა, უნდა ვიფიქროთ, ყირიმის ომის დროს, როცა ოსმალებს ამ ადგილას თავიანთი ბანაკი ჰქონდათ მოწყობილი. 1843 წელს, როდესაც ბოტანიკოს კარლ კოხმა ინახულა ეს ტაძარი, მას არავითარი ზედშენი არა ჰქონია და მთელი შენობა გარედან მას წარმოუდგა როგორც ერთი უზარმაზარი გუმბათი, რომლის განის ლიამეტრი უდრიდა გუმბათის სიმაღლეს. ესო, ამბობს კოხი, ექვს გარეშე, ყველაზე უფრო ლამაზი და ყველაზე უფრო მშვენიერია მათ შორის, რაც მე ამგვარი რამე მინახავს მთელს აღმოსავლეთში, კონსტანტინეპოლის გამოკლებითო (1). ჩვენს გამოცემაშიც აღდგენილი ფასადი დაახლოებით ასეთ შთაბეჭდილებას ახდენს (იხ. ტაბ. XXa). ✓

1881 წელს, როდესაც დ. ბაქრაძემ ნახა ბანას ტაძარი, მას მხოლოდ გუმბათი ჰქონდა ჩაქცეული. ჩვენი პირველი ნახვის დროს 1902 წელს ტაძარი უკვე ძალზე დანგრეული იყო, გადარჩენილი იყო მხოლოდ შინაგანი აღმოსავლეთის სახე, მისი პატრონიკენით, გალერეით და გარედან მიშენებულის აღმოსავლეთის და სამხრეთის კოშკებით. დაცული იყო აგრეთვე გალერეის კედლები, გარდა

1) *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien, II. Weimar, 1846. pp. 243 — 247.*

ჩრდილოეთის ნაწილისა. ამ გაღერის შიგნით ჩაქცეული სამი მე-
ოთხედი ტაძრის შინაგანი კორპუსისა მოგეჩვენებოდათ ქვებით ამო-
ვსებულ უზარმაზარ მორევად ანუ ტბად. 1907 წელს, როდესაც მე-
ორებელ ვინახულე ბანა, სურათი კიდევ უფრო სამწუხარო იყო.
გაღერის ჩრდილო ნაწილის ნანგრევი ბევრად უფრო გაფართოე-
ბული იყო (იხ. საქ. ხელ. ისტ., სურ. 126). ის შესანიშნავი ორნამენ-
ტები აღმოსავლეთის გაღერის კამარებისა, რომელიც ჩვენ ფოტო-
გრაფიულად გადმოვიღეთ 1902 წელს (ტაბ. XIX, 35), სულ ჩამო-
ნგრეულიყო, უფრო დაზარალებულ იყო აგრეთვე აღმოსავლეთის
შინაგანი სახეც (იხ. საქ. ხელ. ისტ., სურ. 121), ძალზე ჩამონგრეუ-
ლი იყო კიდევ კოშკებიც და სხვა; ეხლა ალბათ არც ის იქნება და-
ცული, რაც ჩვენ ბოლო დროს ვნახეთ. ასეთია სამწუხარო ბედი ჩვე-
ნი დიდებული კულტურის ნაშთებისა.

შიგნით ბანას ტაძარი ყოფილა შემკობილი ფრესკებით; ნაშ-
თები ფრესკებისა შევამჩნიეთ საკურთხეველის კონქში და ზემო
სართულის პატრონიკეს ნაწილებშიც, მაგრამ თავდაპირველად ბა-
ნას კედლები ფრესკებისათვის არ ყოფილა განკუთვნილი. ამას მო-
წმობს სხვა და სხვა ფერის ქვებიდან საუცხოოდ შეხამებული სამი
მეოთხედი სვეტი სამხრეთ-აღმოსავლეთის საკურთხეველის ნაწილი-
სა და აგრეთვე ის გარემოება, რომ ნაგლეხის (შტუკატურის) ჩამო-
ვარდნის შემდეგ გამოჩნდა ნაშთი ასომთავრულის წარწერისა ნა-
თალ შედერწილ ქვაზე ამოჭრილი და შემდეგ წითლად შეღებილი:

..... წყლეთ
დიდი

ზოგიერთის სიტყვების აზრით დამატებით, შეიძლება ეს ნიშ-
ნავდეს:

„[ქრისტე შეი]წყალეთ თეოდორე დიდი“.

ასეთივე წარწერა უნდა ყოფილიყოს კიდევ სხვა ქვებზეც, ვი-
ნაიდან ერთს ჩამოვარდნილს ქვაზე ეტყობა ორ-სტრიქონიანი წარ-
წერა. პირველი სტრიქონი მოშლილია, მეორეში იკითხება: „დიდი“.
ეს წარწერები თანამედროვე უნდა იყოს ტაძრის აღშენებისა, ხოლო
ეს არ ითქმის მესამე წარწერაზე ზემო სართულის კუთხის ოთახის
კედელზე აგრეთვე ასომთავრულით, რომელსაც დ. ბაქრაძეც აღ-
ნიშნავს:

ქუე შუე გჳი. ესე იგი: „ქრისტე, შეიწყალეთ გიორგი“.

ეს მერმინდელი წარწერაა და უნდა ეკუთვნოდეს მოსრულ
მლოცველს. განცალკევებულ ქვებზე ზოგჯერ არის ნიშნები ხუცუ-
რის ასომთავრულით, უფრო ხშირად ასომთავრული ხზ. სხვა წარ-

წერები ეხლა არ ჩანს. კოხი ამბობს, წარწერები იყო, მაგრამ მაკმადიანებს ისე გაუფუჭებიათ, რომ აღარაფერის გარჩევა არ შეიძლებოდა დაწვრილებითო. ე. ვეინდებამი იყო ბანაში 1879 წელს და ის შენიშნავს, მამად-ბეგმა გადმომცა, წარწერა იყო შესავლის ზემოდ შიგნიდან, მაგრამ მცხოვრებლებმა წაიღეს შენობისათვისო. მე კიდევ ადგილობრივ გადმომცეს, რუს-თათართა ომის დროს 1877 — 1878 წელს რუსის „ოტრიადი“ იდგა ეკლესიის გარშემო, და ერთმა ღენერალმა წაიღო წარწერიანი ქვა ეკლესიიდანო. ყველფერი ეს მოწმობს, რომ წარწერები ყოფილა, მაგრამ არ შენახულა. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ ეხლა ეჭვი შეაქვთ, ვითომც ტაძარი ადარნასე ქართველთა მეფეს კი არ აეშენებინოს მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნაზე, არამედ მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში აშენებული ტაძარი განეახლებინოს და კვირიკე ბანელი დაესვას მის ეპისკოპოსად. ამ მოსაზრებას გამოსთქვამს პროფესორი გ. ჩუბინაშვილი (იხ. ქართ. ხელ. ისტ., გვ. 177 — 178). ჩვენის აზრით, ამაო ცდა არის ბანას ეკლესიის აშენების დრო მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნიდან მეშვიდე საუკუნის ნახევარში გადატანა. ჯერ ერთი, რომ ეს ეწინააღმდეგება ასეთი სწორი ისტორიკოსის მოწმობას, როგორც არის სუმბატ, დავითის ძე. რამდენად მეტს ვბოულობთ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დროის წარწერებს, მით უფრო და უფრო ვრწმუნდებით სუმბატის მიერ გადმოცემულს ფაქტების უაღრესად სისწორეში, და ასეთი წარწერები ჩვენ ვიპოვნეთ იშხანის და ოშკის ტაძრებში, რომელნიც 1917 წლის ექსპედიციის მასალების აღწერილობაში იქნება მოხსენებული. სუმბატ არ ამბობს, ადარნასემ მეორედ ალაშენა ბანაო,, არამედ ის კატეგორიულად აცხადებს: **ალაშენა ბანა კელითა კვირიკე ბანელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ.** თუ ბანა მეშვიდე საუკუნეში იყო აშენებული, იქ ხომ წინეთ სხვა ეპისკოპოსებიც უნდა მჯდარიყვნენ, და კვირიკე როგორ იქნებოდა მოხსენებული პირველ ბანელ ეპისკოპოსად. ამ პირველხარისხოვან ტაძარს არა თუ ტაოსა, არამედ მთელი კავკასიისა უბრალო სამრევლო ეკლესიად ხომ ვერ წარმოვიდგენთ. ჩვენ ჩვენს გამოკვლევაში აღვნიშნეთ, რომ ბანას ტიპის ეკლესია პირველად აშენებული იყო იშხანში მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში სომხის ეპისკოპოსის ნერსესის მიერ და ის აფსიდის კოლონადა, რომელიც დაცულია დღემდის იშხანში, უნდა ეკუთვნოდეს ნერსესის ძველ შენობას. ეს კიდევ უფრო დამტკიცდა ჩვენის 1917 წლის ექსპედიციით ტაო-ისპირში. ნერსესი წარმოშობით თვით იშხნიდან იყო. ეს იშხნის ეპისკოპოსი 641 წელს აკურთხეს სომხეთის კათო-

ლიკოსად ნერსეს მესამის სახელით; მან აღაშენა ერმიადინის მახლობლად კარგად ცნობილი სომხურ ლიტერატურაში მშვენიერი ზავარტნოცის ტაძარი და მიიღო სახელი აღმაშენებლისა. ამ ტაძრის ნანგრევები გათხარა არქიმანდრიტმა ხაჩიკმა და მისი აღწერილობა პირველად გამოსცა არქიმანდრიტმა (ეხლა ეპისკოპოსმა) მესროპმა ტერ მოვსესიანმა (იხ. მეშვიდე წიგნი არხეოლოგიის კომისიის „იზვესტიისა“; პეტერბურგი, 1903 წელი). ზავარტნოცის ტიპის ეკლესია აღაშენა ანისში 1001 წელს მეფე გაგიკმა. ამის ნანგრევები ნ. მარრმა გათხარა და ის აღმოჩნდა სრული განმეორება, ასლი ზავარტნოცის ტაძრისა (იხ. მარრის „ტექსტი ი როზისკანაა“, წიგნი მეალო)(1). ჩვენ ყველა ამ ტაძრის ნაშთები დაწვრილებით შევადარეთ ბანას ტაძრის ნაშთებს და იმ დასკვნაზე მივედით, რომ ეს ტაძრები ერთი ტიპის არიან, გეგმებით, მასსებით და ნაწილობრივ ორნამენტებით, მაგრამ ბანა იჩენს ისეთ თავისებურობას, ისეთ გადამუშავებას შინაგანი კონსტრუქციისა სამ - სართულიანი პატრონიკეთა მოწყობით, რომ ის უნდა ჩაითვალოს უაღრეს განვითარებად და გაუმჯობესებად ძირითადი გეგმისა, ძირითადი ტიპისა. ამან მისცა ბანას ტაძარს სიმტკიცე და გამძლეობა; მან გასძლო მათე საუკუნის დამდეგიდან მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდის, მაშინ როდესაც ნერსესის იშხანს და ზავარტნოცს ორი საუკუნეც არ დასცალებიათ, ხოლო გაგიკის ტაძარმა ნახევარი საუკუნეც ვერ გასძლო. მასთან ეს პატრონიკენი არა თუ არ აუშნოებენ შინაგან სახეს ტაძრისა, არამედ ისე არიან შეხამებული საერთო კონცეპციასთან, რომ პირიქით ამშვენებენ და აღამაზებენ საერთო სურათს. ბანას ხუროთმოძღვარი დიდ ხერხს და გენიალურ ნიჭს იჩენს ამ შემთხვევაში.

ვისაც ტაოს ტაძრების ნაშთები დაუთვალეობია, ის ადვილად დარწმუნდება, რომ ძველი დროიდან მათე საუკუნის დასასრულამდის, ამ მხარეს ნაირნაირის გეგმების ძებნა ახასიათებს; არც ერთ სხვა კუთხეში ამდენ სხვა და სხვა გეგმების ტაძრებს ვერ იპოვნით, როგორც აქ, მაგრამ ამავე დროს ხშირია ერთი და იგივე გეგმის გამეორება, მაგალითად ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდისანი ეკლესია იგი-

1) იხ. აგრეთვე მისივე წიგნი: „ანი. კნიჟნიია ისტორია გოროდა ი რასკოპკი ნა მესტე გოროლიშჩა. ლენინგრად - მოსკვა, 1934“, გვ. 55 — 66, ტაბ. XXIII — XXVIII. გამოკვლევა ზავარტნოცის და გაგიკის ტაძრების შესახებ იხ. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien. pp. 108 — 121. იქვე ბანას შესახებ, გვ. 121 — 125.

ვეა, რაც კიაგმის ალტის ეკლესია; ორთული და ბახჩალი კიშლა ერთ-გვარი ტრიქონქია, ოშკის ტაძარი საეროდ გრანდიოზული განმეორება იშხანის ეკლესიისა, პარხალი ტიპიური განმეორება ოთხთა-ეკლესიისა და სხვა; ამიტომ, რა საკვირველია, რომ ადარნასე მეფეს აერჩიოს საზოგადო ტიპი ძველი იშხნისა ან ზავარტოცისა და მის ხუროთმოძღვარს თავისებურად გადაემუშავებინოს ეს ტიპი და მიეცეს მისთვის ხასიათი დიდი გამძლეობისა და მხატვრულად დაგვირგვინებისა. თუ ქართული ხელოვნების ავტორს მართლა სწამს, რომ ბანა მეშვიდე საუკუნის ნახევარშია აშენებული, მაშინ მას ეს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში აღარ უნდა შეეტანა. ვინაიდან მაშინ ეს სომხური ხელოვნების ნაშთი იქნებოდა, ე. ი. ნერსეს კათალიკოსის აშენებული. მართალია, ავტორი მოგვითხრობს, რომ „ტაოში ცხოვრობდა ქართველთა და სომეხთა შერეული მოსახლეობა, იშხნელ ეპისკოპოსთა კათედრა, როგორც სიები გვიჩვენებს, შედიოდა იმ დროს საქართველოს საკათალიკოსოს შემადგენლობაში ისე, როგორც მეცხრე საუკუნეში და უფრო გვიანაც, ამიტომ დაეჭვება, იშხნელთა კათედრა საქართველოს კათალიკოსს ეკუთვნოდა თუ სომხეთისას, უადგილოაო“, (იხ. გვ. 175 — 176), აქედან თითქო ის დასკვნა გამოდის, რომ რა კი ტაოში მართლმადიდებელი ქართველობა ცხოვრობდა, ნერსე ეპისკოპოსიც მართლმადიდებელი იყო, მის მიერ პირველად იშხანში აშენებული ბანას ტიპის ეკლესია ქართულ ხუროთმოძღვრების ძველია. ამას გარდა ავტორის აზრით, ბანას ტაძრის აღმშენებელმა მეშვიდე საუკუნის ნახევარში ზემთაგონება იშხანისაგან მიიღო, ესე იგი ქართული რიგის ტაძრისაგან. მაგრამ ამის დასამტკიცებელი საბუთები არ არსებობს. ჯერ ერთი, ავტორი არ გვაუწყებს, რა სიებია ეს სიები, რომელნიც გვიჩვენებს, რომ იშხანის კათედრა მეშვიდე საუკუნის ნახევარში საქართველოს საკათალიკოსოს შემადგენლობაში შედიოდა? ჩვენ ვიცით მარტო ერთი სია „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სია“, რომელშიაც განმარტებულია იშხნელის სამწყსო და რომელიც ჩვენ ზემოდ ვუჩვენეთ. მაგრამ საიდან სჩანს, რომ სია მეშვიდე საუკუნეს ეკუთვნის, ან უფრო უწინდელ დროს? ჯერ მარტო სათაური უჩვენებს, რომ სია შედარებით გვიან დროს ეკუთვნის, არა უადროეს მეცამეტე საუკუნისა, როდესაც ათაბაგების უფლება გამტკიცდა მესხეთში და ამ მხარეს ეწოდა სამცხე-საათაბაგო. ტაოში დიახ შერეული მოსახლეობა იყო ქართველთა და სომეხთა, შერეული იყო აგრეთვე სარწმუნოებაც, ქართველები და დიდძალი სომხობა მართლმადიდებელნი იყვნენ. ამ ორმა გარემოებამ შეუწყო ხელი ტაოს მო-

კლე ხანში ძირიანად გაქართველებას, როდესაც მერვე საუკუნის მეორე ნახევრიდან აქ დამყარდა ქართველ ბაგრატიონების ხელისუფლება; მანამდის ტაო სომხეთის პროვინციას შეადგენდა. ეგევე არ ითქმის კლარჯეთზე, რომელიც ზოგჯერ გადადიოდა სომხების ხელში, მაგრამ არა ხანგრძლივად. უკვე სომხური გეოგრაფია, რომელსაც ზოგნი მეხუთე საუკუნის ძეგლად სთვლიან, ზოგნი მეშვიდის, მოგვითხრობს, რომ კლარჯეთი საქართველოს ნაწილს შეადგენდა. ნერსესი წარმოშობით იშხნიდან იყო, ტომობით სომეხი, ხოლო რწმენით ხალკედონიტი, მაგრამ ამას იგი პირველად არ ამხელდა. მანამ სომეხთა კათალიკოსი არ გახდა. მისი ცდა სომეხთა და ბერძენთა სარწმუნოების გაერთიანებისა უშედეგოდ დარჩა. ნერსესის ხალკედონიტობა ნებას არ გვაძლევს მის მიერ პირველად იშხანში აშენებული ეკლესია ქართულ ხუროთმოძღვრების ძეგლად ჩავთვალოთ. მაშინ ხომ მის მიერვე იშხნის გეგმისად აშენებული ზავარტნოციც ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი იქნებოდა! თუ ბანა მეშვიდე საუკუნეს ეკუთვნის, ის უსათუოდ სომხურ ხუროთმოძღვრების ძეგლად უნდა ჩავთვალოთ, უფრო გარკვეულად, იმავე ნერსესის აშენებულად. სხვას იმ დროს ტაოში ასეთი ძეგლის აშენება არ შეეძლო. ამავე დროს ეს ფაქტი აღნიშნული იქნებოდა ან სომხურს, ან ქართულს წყაროებში. ჩვენ კი მათე საუკუნემდის ბანას შესახებ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. მერმე კიდევ, თუ პირველყოფილი იშხანის გეგმის ისეთი გენიალური გადამუშავება, როგორც ბანაში გვაქვს, მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში მოხდა, მაშინ როგორ წარმოვიდგინოთ, რომ ნერსესმა მეშვიდე საუკუნის მეორე ნახევარში არ ისარგებლა ამ გეგმით და ზავარტნოცი ბანას გეგმით არ ალაშენა? ეგ შეუძლებელია. არც ის გამოდგება გადამჭრელ საბუთად, რომ ~~ბანას~~ ერთი ორნამენტი, რელიეფური გამოხატულობა ბროწეულისა, განმეორებულია ბანაში, ისე როგორც ზავარტნოცში. ამას ხაზგასმით აღნიშნავს გ. ჩუბინაშვილი. მაგრამ რაკი ბანას ხუროთმოძღვარმა ზავარტნოცის მსგავსი ტაძრის გეგმა მიიღო საფუძვლად თავის ნაწარმოებისა, რა გასაკვირალია, რომ მან ზოგი მისი შემკობილობაც იქიდან ისესხა და აღადგინა. ხოლო ორნამენტებში განსხვავებაც ბევრია. მაგალითად, ზავარტნოცში არ მოიპოება ისეთი ლამაზი სვეტის თავი კორინთული რიგისა, როგორც არის ბანაში (იხ. ტაბ. XX 38). არ გვხვდება აგრეთვე ზავარტნოცის ისეთი პალმეტები, რომელნიც არის დასავლეთის კარის ზემოდ და სხვა (იხ. ტაბ. XXb). სამაგიეროდ ბანაში არ ყოფილა სვეტის თავები ფრთა გაშლილი ბიზანტიური არწივების სახით და კაცის თავის ფი-

გურებით, რომელნიც მოიპოვება ზავარტნოცში. ყველა ამის მიხედვით ჩვენის აზრით, ბანა უნდა დარჩეს ქართულ ხუროთმოძღვრების ქმნილებად მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნისა. მისმა ხუროთმოძღვარმა მიიღო ძირითადი გეგმა ზავარტნოცის ტიპის ტაძრისა, მაგრამ გენიალურად გადაამუშავა მისი შინაგანი სახე და გალერეის ფორმა, რომლითაც მისცა თავის ქმნილებას უალრესი სიმტკიცე და გამძლეობა და მასთან დამთავრებული მხატვრული საუცხოო სახე.

ბანას პატარა ეკლესია

ამ ეკლესიის ნანგრევები მოიპოვება დიდი ტაძრის გვერდით, ჩრდილოეთის მხრით, ზღუდის გადაღმა. გეგმა მისი ერთობ ლამაზია და საინტერესო. იხ. ალბ. ტაბ. 26, **ე** (და არა 26, **ა**, რომელიც კოსტრის მღვიმის ეკლესია არის). ეკლესია ტეტრაკონქია, ჯვარის სახისა, რომელიც შეხაზულია ექვს წახნაგოვანში; გუმბათი ჩაქცეულია; კედლები სანახევროდ დაცულია; ნაშენია თლილის ქვით; შესავალი უნდა ჰქონებოდა დასავლით და აფსიდებში თითო ფანჯარა.

ბანას მღვიმეში დაცული ეკლესია

აღმოსავლეთ - სამხრეთის მხრით ბანას ახლავს მაღალი კლდოვანი მთა, რომლის ნაპრალებში მღვიმეები მოჩანან. წინა პირი მათი ქვათკირის კედლებით არის მოცული; კედლებში დატანებულია სარკმელები. მღვიმის ზალები კამარებით არის შეერთებული და ერთს მათგანში, აღმოსავლეთისაკენ, პატარა ბაზილიკური რიგის ეკლესია არის ერთის ფანჯრით აღმოსავლეთის აფსიდაში. გეგმა იხ. ტაბ. 26, **დ**. (სარჩევში ამ ნომრით შეცდომით აღნიშნულია ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესია, ნამდვილად კი ეს უკანასკნელი უნდა იყოს აღნიშნული 26, **ფ**-ით.).

კიაგმის ალტი

ბანას არემარე როგორც საუკეთესო ადგილი ოლთისის ოკრუგისა სახსება ძველი ეკლესიის ნაშთებით. ჩვენ აქ აღვნიშნავთ, რომელნიც უკეთ არიან დაცულნი და გამოცემულია ჩვენ მიერ შემოღობილნი ტომში „მატერიალებისა“, და ვუჩვენებთ ამ გამოცემის სურათებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბანას ტაძრისა ადგილზე, რომელ-

საც ჰქვია **კიაგმის-ალტი**, დაცულია ნანგრევები ფრიად ლამაზი ექვსკონქიანი ეკლესიისა (გეგმა მისი იხ. სურ. 59, განაკვეთი სურ. 60 და ფასადი სურათი 16, ხოლო საზოგადო სახე დაცული ნანგრევებისა სურ. 58). კედლები შიგნით და გარედ შექერწილია მოწითანო ნათლის ქვით. ალომსაველეთის კონქი წარგძელებულია და შეიცავს საკუთხეველს, სხვები თანასწორია, გარედან ეკლესია მრავალ-წახნაგოვანად გამოდის, შემკობილია არკატურით და სამკუთხოვანი ნიშებით. გუმბათის ყელი მრგვალია; გუმბათი, რომელიც ეხლა ჩამონგრეულია, კონიუსის მსგავსი უნდა ყოფილიყო. ტაძარი მეთე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ჩამხუსი

ჩამხუსის მახლობლად, სოლომონ კალის კლდოვანი მთის ძირში, პატარა ხევის პირზე, მოჩანს ნანგრევები მეორე ფრიად საყურადღებო ეკლესიისა თავის გეგმით, მაგრამ სამწუხაროდ, სულ დანგრეული, ასე რომ ნანგრევებიდან მარტო გეგმის აღდგენა შეიძლება. ეს გეგმა საუცხოოა თავის სილამაზით. შუა ნაწილი როტონდოა ოთხი თავი აფსიდით ჯვარის სახედ, მაგრამ ეს უბრალო ტეტრაკონქი როდია, არამედ ჯვარის კუთხეებში გამართულია ოთახები, რომელნიც როტონდოს უერთდებიან მოზგვალო ნიშებით. აფსიდოლებით. როგორც თავი აფსიდები, ისე კუთხის ოთახები გარედ გამოდიან სამ-წახნაგოვანად, ასე რომ მთელი შენობა მრავალ-წახნაგოვანია. საერთოდ შენობა მცხეთის ჯვარის და მისგან წარმომდგარის ატენის სიონის და მარტვილის გადამუშავებულ ტიპს ეკუთვნის და მათზე უფრო გვიანის დროის უნდა იყოს, დაახლოვებით მერვე-მეცხრე საუკუნისა (იხ. გეგმა, სურ. 57).

სოლომონისი, ეხლა სოლომონ - კალა

ჩრდილოეთით სოფელ პენიაკიდან და რვა ვერსის სიშორით მისგან მაღალ კლდოვან მთაზე გაშენებულია სოფელი, რომლის ძველი სახელი ყოფილა სოლომონისი, ხოლო ეხლა უწოდებენ სოლომონ-კალას. ესე იგი სოლომონის ციხეს. სოფელში ეხლა 15 მოსახლე გამუსულმანებული მესხი ცხოვრობს. სხვები რუს - თათართა ომის შემდეგ 1874 — 1878 წლებისა გადასახლებულან ოსმალეთში. სოფლის სამხრეთით კლდოვან სერზე გაშენებულია დიდი მოგარძო ციხე, რომლის მაღალი კედლები კოშკები, ცისტერნები და სხვა

შენობები საკმაოდ კარგად არიან დაცულნი. საზოგადო სახე ციხისა იხ. ტაბ. XIII, 23. სხვა მრავალ შენობათა შორის ციხეში დაცულია პატარა თლილის ქვისაგან ნაშენი ლამაზი გუმბათიანი ეკლესია. ცენტრალური გეგმა მისი გუმბათის ქვეშ კვადრატს წარმოადგენს, რომელსაც აღმოსავლეთით ეკვრის აფსიდა, ხოლო დასავლეთით „პაპერტი“ შეერთებული ტაძართან გაშლილის კამარით (იხ. გეგმა, სურათი 53). გუმბათის ყელი მრგვალია, ცილინდრისებურის გუმბათით ზემოდ (იხ. განაკვეთი, სურ. 54). აფრები კონტუსის მსგავსია. შინაგანი სახე ეკლესიისა იხ. ტაბ. XIV, 24. გუმბათის ყელში ოთხი მრგვალი სარკმელია და ყელი გარედან შემკობილია რვა კამარით, რომელნიც ემყარებიან ორმაგ ნახევარ სვეტებს თავიანთი ბაზებით და სვეტის თავებით. ზემო ნაწილი გუმბათისა ჩამონგრეულია. დასავლეთის კედელზე ორს ქვაზე ასომთავრული წარწერაა, რომელიც შეუმოკლებლად იკითხება ასე:

„ღმერთო და წმინდაო დიმიტრი, შეიწყალე ცოდვილი დავით მონაზონი, ამინ“.

მეორე ქვაზე მარტო დასაწყისია დარჩენილი წარწერის:

„ქრისტე, შეიწყალე“...

შიგნით ეკლესია სულ მოხატულია; მხატვრობა საკმაოდ კარგად არის დაცული. ერთი ფრესკის წარწერა შეუმოკლებლად იკითხება ასე:

„შუბიძე მიქელ შეუნდვენ, ქრისტე ღმერთო დიდო (?), ამინ“.

ეტყობა ეკლესია წმიდა დიმიტრის სახელზე ყოფილა აშენებული.

საკურთხევლის აფსიდაში დახატულია მაცხოვარი მოციქულებითურთ, მთელის ტანით. გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილში წარმოდგენილნი არიან მედალიონებში წელსზევითნი ფიგურები წინასწარმეტყველთა და მოციქულთა; აფრებში მახარობელნი; გუმბათის ქვეშ სულის წმიდის მოფენაა. ჩრდილოეთის კამარის ზემოდ წმ. ბასილი, სამხრეთის კამარის ზემოდ წმ. კირილე და შემდეგ იოანე დამასკელი. ფრესკები, თუმცა დ. ბაქრაძეს მიაჩნია მეთერთმეტე საუკუნის ნაწარმოებად, ჩვენის აზრით ისინი მოგვაგონებენ ზარზმის და ჭულეს ფრესკებს, და უნდა ეკუთვნოდეს მეთოთხმეტე საუკუნეს. თვით ტაძარი კი, ჩვენის აზრით, ეკუთვნის მეცხრე-მეათე საუკუნეს (1).

1) სტრიგოვსკი აქცევს ყურადღებას ამ ეკლესიას და მოჰყავს ჩვენი წიგნიდან გეგმა, განაკვეთი და შიგნითი სურათი. *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I. pp. 72 — 73.

მღვიმის ეკლესია სოლომონისისა

ჩრდილოეთის მხრით სოფ. სოლომონისისა დაცულია პატარა მღვიმის ეკლესია გამოჭრილი კლდეში და ძნელად მისადგომი. ჯერ უნდა ახვიდეთ ციცაბო კლდეზე და იქიდან ჩახვალთ პატარა კლდოვან ეზოში, რომელიც შემოზღუდულია პირამიდალური კლდოვანი მწვერვალებით და ერთ ასეთ პირამიდალურ კლდეში გამოჭრილია ეკლესია, რომელიც შესდგება ორი ნაწილისაგან. ერთი არის თვით ეკლესია კვადრატული სახისა აფსიდით აღმოსავლეთის ნაწილში და მეორე სწორკუთხედი ოთახი უაფსიდოთ. შეერთებული ეკლესიასთან ვიწრო გასასვლელით (გეგმა იხ. სურ. 55 და განაკვეთი ეკლესიისა სურ. 56). ეკლესია სულ მოხატულია ფრესკებით. ფერადები ახლად გამოიყურება, მუქი ლურჯი ფერებია, ნაგლესი (შტუკატურა) არსად მოცილებია, მაგრამ ზოგ ადგილას სურათები ცოტა გაფუჭებულია მახვილის წვერით. წარწერები ასომთავრულია, არა ძველი, მაგრამ თავისებური, სჭარბობს ოთხკუთხედი ასოები. სამხრეთის კედელზე წმიდა ნიკოლოზის ფიგურაა მთელის ტანით და ეტყობა. ეკლესია ამ წმიდანის სახელობაზე ყოფილა ნაკურთხი. მარჯვნივ ამისა წარმოდგენილია ბერმონაზონი მუქი მწვანე საბერო ტანისამოსით და გრძელის წვერით. ორი მხრივ მისა ჩამოგრძელებულია 20 სტრიქონად ასომთავრული წარწერა; შინაარსით აქ ორი წარწერაა, მაგრამ ერთ დროს და ერთის ხელით შესრულებული. ქვემოდ ორი სტრიქონი გაფუჭებულია, სხვა შეუმოკლებლად იკითხება ასე:

„რატი ყოფილსა რაფიელს შეუნდეს ღმერთმან“.

„სახელითა ღმრთისათა (და) მეოხებითა, პატრონმან ყუარყუარე, სამკუიდროი ესე პირველად წმიდისა ნიკოლოსის (sic) ყოფილი სიგელი იყო, აწ მეცა გაუთავე და მოვახსენე სოლომონის და დავემკვიდრე აქა ქორანიკონსა რო (= 1482). შევსწირე წმიდასა ნიკოლოს მუხრტაფი“....

აქედან სჩანს. ეკლესია მოხატულია მეორე ნახევარში მეხუთმეტე საუკუნისა. აქ მოხსენებული ყვარყვარე უნდა იყოს ათაბაგი ყვარყვარე III († 1499). პატრონი რატი ბერობაში რაფიელი უსათუოდ ათაბაგის გვარიდან უნდა იყოს, მაგრამ ისტორიაში ცნობილი არ არის.

რატიის სურათის პირდაპირ ჩრდილოეთის კედელზე დახატულია ქალი მონაზონის ტანისამოსით. წაბლალულ წარწერაში ჩვენ ამოვიკითხეთ სიტყვები:

„პატრონი მარეხ... ყუარყუარე“..

მარეხი უნდა იყოს ათაბაგ ყვარყვარე მეხუთის მეუღლე, დადანი ლევან პირველის ასული, რომელიც, როგორც ეტყობა, ბოლო დროს მონაზნად შემდგარა. მისი ფრესკა მერმე უნდა იყოს დახატული, ვინაიდან ყვარყვარე მეხუთე 1582 წელს გარდაიცვალა (H. G. II, 640).

დასავლეთის შესავლის მარჯვნივ კლდეში ამოჭრილია ღრმა უბე, სასაფლაოს მსგავსი, ეს ალბათ რატის სასაფლაო იყო; ამის თაღში ღვთის მშობელია წარწერით:

„ყოვლად წმიდა ღვთის მშობელი, ხატი მიძინებისა“.

შემდეგ კედელზე წარმოდგენილია ბერი წარწერით:

„მე ივანე: წ გელთლი“,

ესე იგი: მე ივანე... გელათელი; რას ნიშნავს აქ ასო წილი, ჩვენთვის უცნობია; შეიძლება ნიშნავდეს „აწ“ ანუ „მწირი“. გელათელი აქ ქუთაისის მახლობელ გელათელად კი არ უნდა მივიღოთ, რადგან სოფელი გელათი არის დღემდე ამავე სახელით მახლობლად სოლომონისისა.

არის კიდევ ერთი კაცის სურათი აქვე, რომლის წარწერა აღარ განირჩევა. სხვა ფრესკებთა შორის აღსანიშნავია, თაღზე ეკლესიისა ქრისტე ტახტოსანი ჯვარით და ბურთით და ქერუბიმებით. მის ქვემოთ ღვთის მშობელი. მარცხნივ ზემოდ იერუსალიმში შესვლა და ფერისცვალება. ეს ორი ფრესკა გადმოღებულია და კარგად სჩანს ჩვენს სურათზე (იხ. ტაბ. XIV, 26). ამას ქვემოთ კონსტანტინე და ელენეს ფიგურებია ჯვარით შუაში, შემდეგ ღვთის მშობელის მიძინება, პილიასტრებზე: წმიდა ირინე, ეკატერინე, თეკლე, ბარბარე და ელისაბედი. შესავლის მარცხნივ წმიდა ფეოდოსი, საკუთხეველში 9 ეკლესიის მამაა. ამ ეკლესიის შუა ნაწილიდან კარია კლდეში გაჭრილი რამოდენიმე საფეხურით, რომელსაც მიყავხართ მეორე ოთახში. ეს ოთახი არ არის შემკობილი ფრესკებით, მაგრამ ტრაპეზი აქვს მიშენებული კედელზე აღმოსავლეთით. ეს სასაფლაოდ ყოფილა განკუთვნილი, ვინაიდან ნათლად ჩანს 3 სასაფლაოს ნაშთები, რომელნიც განძთა მაძიებელთ გაუთხრიათ და გაუნადგურებიათ. აქ, საფიქრებელია, დამარხულნი იქნებოდენ ყვარყვარე და მარეხ, რომელნიც წარწერებში იხსენიებიან.

ირგვლივ ხსენებული ეკლესიისა მოჩანს რამოდენიმე სენაკის ნაშთი, ხან მღვიმეებში. ხან უბრალო ქვით ნაშენი, მაგრამ ეხლა დანგრეული. აღმოსავლეთის მხრით, სასტიკი ბრამის გაღმა, ორი მაღალი კონუსის მსგავსი კლდეა მღვიმეებით მათ ქვეშ, მაგრამ მათ

შისავალი ეხლა აღარა აქვთ და არ ვიცი, იქ მარტო სენაკებია, თუ ეკლესიაც მოიპოება.

დასასრულ უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენ მიერ ამ ღვიმის ეკლესიის აღწერა ეკუთვნის 1902 წელს. 1907 წლის ექსპედიციის წინ ჩემთან იყო თბილისში ოლთისის ოკრუტის უფროსი და თავმომწონედ მითხრა, რომ მობრძანდებით ჩვენს მხარეში, ისეთ რამეს გაჩვენებთ, რომელიც არავის არ ენახოს და ამიწერა მოკლედ ამ ღვიმის ეკლესიის მდგომარეობა და დასძინა: ადგილი სრულიად მიუვალი იყო, მე მივიღე ზომა და დავაკიბვიე კლდე და ეხლა თქვენც ადვილად ახვალთო. როდესაც მე ვუთხარი, ეს ადგილი მე უკვე ნახული მაქვს-მეთქი, არ დაიჯერა. მანამ კიბეები არ გააკეთეს, მე ვერ ავედი იქ და თქვენ როგორ ახვიდოდითო? მაგრამ მე ვაჩვენე გეგმა და ფრესკის სურათი ამ ეკლესიისა; გაოცდა. მე მაინც დავპირდი მეორეხელ ნახვას და დანარჩენი ფრესკების გადმოღებას ფოტოგრაფიულად. მართლაც, 1907 წლის ექსპედიციის დროს ვინახულე მეორეხელ ეს ეკლესია. გზა დიან გაკეთებული იყო, დაკბილულ კლდეზე ეხლა ადვილი იყო ასვლა, მაგრამ ვაი ამ ნახვას! სწორედ ამ გზის გაკეთებას ლამის დაეღუპა ეს კოპწია ეკლესია. საქმე ის არის, რომ გზის გაკეთების შემდეგ დაუწყიათ აქ ხშირად მოსვლა სომხებს და ბერძნებს სალოცავად და დროს გასატარებლად, როგორც დღეობაში, ენთოთ ცეცხლი ეკლესიაში და ფრესკები სულ შემურვილი იყო ქვარტლით, ასე რომ არავითარი ფრესკის გადმოღება შესაძლებელი აღარ იყო.

კოსორის მღვიმის ეკლესია

სოფელ კოსორში, მამად-ბეგის სახლის ეზოში, არის მღვიმის პატარა ეკლესია, რომელსაც საკუთრებველი მომრგვალებული არ მოეპოება, არამედ ტრაპეზის ქვა მიშენებულია კედელზე, კედელში დატანებულია ორი პატარა უბე. ეკლესია ეხლა საკუჭნაოდ არის გადაქცეული. გეგმა მისი იხ. ტაბ. 26, **ა** (და არა 26, **ე**, როგორც შეცდომით სარჩევშია აღნიშნული).

..

არსენიაკი

არსენიაკი ორია. ერთი მუსულმანების სოფელია, მეორე ბერძნების. მუსულმანების სოფელში ძველი ეკლესიები სულ განადგურებულია, ბერძნებისაში ძველი ეკლესიის ადგილას ახალია აშენე-

ბული, მაგრამ ძველი ეკლესიის ქვებზე ეტყობა ნაშთები ხუცური წარწერებისა. ორ ქვაზე ამოჭრილია ჯვარი, ერთი კარის თავზეა მოქცეული, მეორე სამხრეთის კედელზეა დატანებული. ამ სოფლის ზემოდ, კლდოვან ამართულ მთაზე ციხეა მორგვალეული ფორმისა, ხოლო მთის დავაკება ადგილზე გაშენებულია ციხე-დარბაზი, სიგრძით 30 ფეხის ნაბიჯი, განით 18; შიგნით და გარედ კედლები შედგენილია თლილის ქვით. ერთს კედელს დატანებული აქვს მცირე სარკმელი. ციხის ზემო კედლების ქვეშ ორმოა ამოთხრილი. ორმოში უზარმაზარი ქვა ძვეს ჯვარის სახისა და ზედ დაზიანებული ასომთავრული წარწერა მოჩანს. ადგილობრივ ჩემს მიერ გადმოწერილი ტექსტი ხელთ არა მაქვს და ფოტოგრაფიაზე ეხლა სრულად წარწერას ველარ ვარჩევ.

ზემო ნაწილზე უნდა ეწეროს: წ~ე / ღ~ს / მშბ...

ქვემო ნაწილზე: ს~ხე / ლი / ღ~ის / ათ / ა...

დანარჩენი ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე მოჩანს, თუმცა კარგად არ განირჩევა.

ეს ჯვარი დაზიანებულად არის შენახული; მარჯვენა და მარცხენა ფრთები მოტეხილი აქვს, თავიც დაზიანებულია; ორივე მხრით გველივით იკლიკანტური შემკობილება აქვს. ჯვარი სასაფლაოს ძეგლს უნდა წარმოადგენდეს. (იხ. ფოტოგრაფია).

-

აკრიაკი (ძვ. აქჩადეკი).

აკრიაკის საზოგადოება ორი სოფლიდან შესდგება, აკრიაკისა და კალკოსისაგან. აკრიაკში ყოფილა სამი ეკლესია; ერთის ადგილზე სომხებს აუშენებიათ ახალი ეკლესია. ძველი ეკლესიიდან აქ დარჩენილან მრგვალი კვარცხლბეკები სვეტებისა და ქვისაგან გამოქანდაკებული ცხვრის თავები, ეხლა ახალი ეკლესიის კედლებში ჩატანებული. შესავლის თავის ქვაზე ყოფილა ასომთავრული წარწერა. რომელიც გადუფხეკიათ. სოფლის ზემოდ მეორე ეკლესია ყოფილა თლილის ქვისაგან ნაშენი. დარჩენილია ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილი თავის აფსიდით და ერთის ფანჯრით (იხ. ტაბ. 27, a). ირგვლივ ძველი სასაფლაო არის. ამას ზემოდ კიდევ მესამე ეკლესიის ნაშთებია, რომლებიდანაც ჩანს, რომ ეკლესია სწორ-კლავიანი ჯვარის სახის ყოფილა, გუმბათიანი.

კალკოხი

კალკოსში სომხები ცხოვრობენ, მაგრამ სომხურად არ ლაპარაკობ-

ბენ, არამედ თათრულად. ძველი ეკლესია ნაცრის ფერი და წითელი ქვით ნაშენი სომხებს გადუქეთებიათ; ჩვეულებრივი რიგისაა; სიგრძე აქვს 18 არშინი, განი 9 არშინი და 14 ვერშოკი. შესავალი ერთია, დასავლეთით. ამის მარჯვნივ წითელ ქვაზე ამოჭრილი ხუცური წარწერაა, მაგრამ შემდეგ დროში უნდა იყოს შესრულებული. პირველი სტრიქონის ნაწილი წაჭრილია, სხვა იკითხება ასე:

. . . . უნი და მისი ასული

ქ. ირინე ფუდ ცოდვილი.

ირგვლივ სასაფლაოა. სასაფლაოს ქვები დაყუდებულია. ბევრ მათგანზე ჯვარია ამოჭრილი. ერთი სასაფლაოს ქვა წარმოადგენს შეკაზმულ ცხენს, ზედ ხრმალი ჰკიდია ქართული და აქეთ-იქით ამოჭრილია ცული და წერაქვი.

კალკოსის სახარება

ეკლესიაში ინახება ძველი ქართული სახარება, რომელსაც დიდ თაყვანს სცემენ სომხები და ბერძნები. სახარების ძალა მუსულმანებსაც სწამთ და ზოგჯერ ავადმყოფები მოჰყავთ აქ განსაკურნებლად. მცხოვრებნი ამ სოფლისა ორთულიდან არიან მოსული და ამბობენ, ჩვენ წინათ ქართველები ვიყავითო, ხოლო შემდეგ გრიგორიანობა მივიღეთო.

სახარება, 32,5×25 სანტ., დაწერილია ბომბიციანაზე ორ-სვეტად ნუსხა ხუცურით, არა უადრეს მე-13 საუკუნისა, სვეტზე 21 სტრიქონია. ყდა ხისა აქვს შავცყავადაკრული, მაგრამ ამ ტყავზე დაკრულია მრავალი ვერცხლის ფირფიტები და ნაჭრები სხვა და სხვა გვარისა; წინა პირზე შვიდი ვერცხლის ჯვარია უბრალო ქვებით შემკობილი, სამი კაცის ხელის ფორმის ფირფიტაა, თორმეტი ვერცხლის როზეტია ნაირნაირად შემკობილი, შემდეგ მრავალი ფოლაქი ვერცხლისა, ლურსმნის თავის მსგავსი, ზოგჯერ ჯვარის სახედ ჩარიგებული, და სხ. ამას გარდა სახარებაზე ჩამოკიდებულია ჩანჩხურები ჯვრებისა, ოთმანური ფულებისა და ერთი ბეჭედი აყიყის თვალით, რომელზედაც არაბული წარწერა მოჩანს, და სხვა. უკანა პირი ყდისა, გარდა ორი ვერცხლის როზეტისა და ფოლაქებისა, შუაში შემკობილია ვერცხლის ფირფიტით, რომელზედაც წარმოადგენილია ნახევარი ტანით ღვთის მშობელი ჩვილადი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; ხელობა დაბალია, დაცემის ხანისა; ადგილ-ადგილ ნაკლულოვანი ტექსტი სახარებისა შემდეგ შევსებულია თეთრ ქალღღებზე ნაწერით. თავები სახარებათა შემკობილია გრძელი ოთხ-

კუთხედი ფერადოვანი ზოლებით. ტექსტი გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის არის, მისივე ანდერძით. ერთს ადგილას აშიაზე უწერია: „არცა ძემა“, და ამ სიტყვებს, რომელიც ტექსტში არაა შეტანილი, შენიშვნა აქვს: „სამთა სახარებათა შა არა ეწერა ბერძულთა და არცა მე დავსწერე, მთაწმინდელი იტყვის“. გადამწერი და დრო გადაწერისა არა ჩანს, ხოლო ამკინძავი ზაქარია იხსენიებს თავის თავს ოთხს ადგილას ხუცურის და მხედრულის ხელით მე-13 — 14 საუკუნისა; მაგალითად მარკოზის სახარების თავში:

ქ სახელითა ღმრთისათა: მამისა: ძისა: და სულისა წმინდისათა: მე ზაქარიამან აბამა: აბელისშვილმან: ავკინძე: ესე: ოთხთავი ჩმისა: დღეგრძელობისათვის: ჩმთა: დედმამათა: ვინცა შენდობა: ბრძანოთ: თქვენცა შეგიწოდენეს ღმრთმან.

მეორე ადგილას ნუსხა ხუცურით ზაქარია ასე სწერს: ოო ღო. შეგცოდე. შემინდევ: ცოდვილსა: ზაქარიას ესე: წიგნი: მე ავკინძე: სულ(ი)სათვის: ვ(ი)ნცა შენდობა ბრძანოთ თქვენცა: შეგ(ი)ნდენეს: ღნ დლ(ე)სა: მას განკითხვისასა.

სხვა წარწერებიც ბევრია ნუსხა ხუცურის ხელით შემდეგი დროისა, მოგვეყავს შემოკლებით ზოგიერთი:

სლსა აზთჰხოყს შეუნდნეს ღნ ან.

. . . . ორთლსა (ორთულელსა) გგგგოსსა გლაბს აღდიკომსა წირვა მოუშლელად ჰქონდეს ვცა მაუშალოს ღისა მან გისციეს პასუხი.

ლანისა შნ ღნ. გ მარჩილი ერთხელ მიმიცემია: ო ახ თავსთს გასაკლებია.

ქ. სულსა: აღდგო: მელსა : შუნეს ღმრთმა: და მისა: შვილსა შხლივსა შეუნდნე: ღმერთმა.

მარკოზის სახარების თავის მეორე ფურცელზე დახატულია ფერადებით ჯვარი და არის წარწერა ნუსხა ხუცურით:

წ. არის ნიკოლოზი(ს) წიგნები: სახარებაჲ, სამოციქულო, სადღესასწაულო, მარხვანი, გრდნი (გვერდნი), დავიანი: ჟამნი: კურთხევანი, კელ-ტუიბიკონი. ნიკოლაზს და ჯაგლაგის და ეხეკიელს შს ღნ.

ლუკას სახარების თავში მხედრულით:

. . . სახარებისა მადლო მიწყალი: სული ბოგმანისა უზუნისა: მისისა მეუღლისა ბორახოშნისა, ასულთა მათა, ესანობის. ივლიტესი, როდამისი: შამანდაუ .

ანას: შეუნდნეს ღმერთმანა...

ლუკას სახარების თავში:

ღო შე მომეთა ან (1)

მე-13 — 14 საუკუნის მხედრულით:

ღმერთო: მიწყალე: მახარი: თანა დარია ყოფილი მარინე: ღმერთო: შეიწყალე: და: მისი მარინე: ყოფილი: მართა მახარობელს შს ღნ

ღო: შე: ბაინდურა: ძე: მისი გულბუდახ: ღო შე გიორგის და მის მეუღლეს ანას შს ღნ.

ლუკას სახარების ბოლოს:

ღო: შე: სტეფანე ან

ღო: შე: ხანსულთან: ან.

ღო: შე: დღეგრძელობით დილან.

იოანეს სახარების ბოლოს:

რეი ეგე ხრ მიზეზი და წყროდ ყთა კთლთაჲ ქე ღო ჩნო შეუნდვენ ცოდვანი მისნი გის:.

გიორგი მთაწმინდელის ანდერძის შემდეგ დღიური საკითხავე-ბის ბოლოს მიმატებულ ქალაღზე უწერია: „ქე შე ნილ“. ამას შემდეგ მოყვანილია ავეარ მეფის ჩვეულებრივი წერილი, ხოლო შემდეგ საკითხავი დიდის პარასკევისა ჯვარცმისათჳს და დაფლვისათჳს იესო ქრისტესა თქმული გიორგი ნიკომიდიელ მთავარეპისკოპოზისა.

წიგნის ბოლოს:

სულსა აზნრისაშვილსა შნ ღნ და მისა მეუღლესა ხარშონსა შნ ღნ და მათსა შვილსა აზრისატა: შნ ღთნ.

დელღმისაც შნ ღნ.

ამ სახარებიდან უნდა იყოს ამოღებული ერთი მინაწერი მხედრულის ხელით, რომელიც ეხლა აკლია, მაგრამ მისი ფაქსიმილე ხელთა მაქეს (არ მახსოვს, ვინ გადმომცა) და იკითხება ასე:

უზუნის მღდელი დარჯან აქრადკელი (2). ფალავანი მოვიდა:.

დაჯდა ბატონზე. ფალავანი გამომიჩინე შევექილოო და ბატონმა ვრ იშუა: მღვდელმან მივე პატრონთან დასტური ვთხოვე ... (სხვა აკლია).

ამ სახარებიდან ფოტოგრაფიით გადმოღებულია: ორივე მხარე ყდისა, ლუკას სახარების დასაწყისი და ერთი გვერდი შემდეგის დროის წარწერებისა.

1) ესევეა გამეორებული სხვა ადგილასაც.

2) ეხლანდელი აკრიაკის სოფლიდან უნდა იყოს.

ორთული

დიდი სოფელია გამუსულმანებულ მესხებისა. აქ ორი ეკლესიის ნანგრევია. უკეთესი მათგანი, როგორც ეტყობა, აშენებულია უფრო ძველის ეკლესიის ადგილზე. ეკლესია უბრალო ქვით არის ნაშენი, ხოლო ფანჯრები, კამარები და ლავგარდანი კარვის თლილის ქვით. გეგმით ის წარმოადგენს იშვიათს სამ-აფსიდიან ეკლესიას, ჯვარის სახისა, თითო ფანჯრით აფსიდაში და ერთი კარით დასავლეთის ფრთაში; ტაძრის თალი გოდრულია; საკურთხეველი მომრგვალებით გამოდის გარედ, სხვა ფრთები ოთხკუთხედათ (იხ. ტაბ. 23, **ა**). უკეთ დაცულია აღმოსავლეთის მხარე; სხვა კედლები და თალები ჩანგრეულია; ირგვლივ დიდი სასაფლაოა ისე მოჩხირული დიდრონის სასაფლაოს ქვებით, რომ გავლა არ შეიძლება თავისუფლად. ზოგი მათგანი წარმოადგენს ცხენთა და ცხვართა ქანდაკებებს, ზოგზე გამოჭრილია ჯვარი, ზოგზე სამეურნეო იარაღები და სხვა. ყველაზე შესანიშნავია და იშვიათი ერთი ობელისკის მსგავსი სვეტი ქვისა, სიმაღლით 3 არშინი და 5 ვერშოკი, განი 9 1/2 ვერშოკი, თავი პირამდის მსგავსი აქვს. ოთხივე წახნაგზე გამოქანდაკებულია ფიგურები: ერთზე უნდა იყოს ქრისტე და ღვთისმშობელი; აქვე ზემოდ, მარჯვნივ კაცის თავი მოჩანს, სანახევროდ დაცული; მეორეზე ადამის ცდუნება უნდა იყოს, ვინაიდან კაცის ფიგურასთან დახვეული გველიც მოჩანს. აქვე ზემოდ, მარცხნივ სანახევროდ დაცული კაცის თავი ჩანს. მესამეზე ორი ფიგურაა; ერთი მათგანი წარმოადგენს წმ. ქრისტეფორეს ძაღლის თავით. მეოთხეზე, შუაში ერთი ფიგურაა, ხოლო ქვემოდ ორი პატარა ფიგურაა უწარავანდედოთ. სხვას ყველას შარავანდედები აქვს. ამას გარდა ზემოდ ხეები ჩანს სტილიზაციით, ლეღვის ზე უნდა იყოს; ამასვე ვხედავთ მეორე წახნაგზე. ქვემოდ ყველა წახნაგი თავდება სამი წაგრძელებული აკანთის ფოთოლით. ძეგლი ჩვენის აზრით ეკუთვნის მე-8 — 9 საუკუნეს (1).

1) ჩვენ გვინდოდა ეს ძეგლი როგორმე გადმოგვეტანა თბილისში, მუზეუმში. ვთხოვეთ ოლთისის უჩასტკის უფროსს, მოეწყო მისი ჩამოტანა ფოსტის გზამდე, სადგურ კოსოროამდის და შემდეგ ფურგონით ყარსამდე. რა თქმა უნდა, ხარჯის ანაზღაურებას დაგპირდით, მაგრამ მან ეს საქმე ვერ მოგვიხერხა. შემდეგ, რევოლუციის დროს ერთმა ქართველმა ოფიცერმა (სამწუხაროდ, მისი გვარი არ მახსოვს) გადმომცა, რომ მან ნახა ეს ჯვარი ორთულში და ითავა ამ ძეგლის წამოღება, მაგრამ კოსოროამდის მოტანა ადგილობრივმა მუ-

✓
მეორე პატარა ეკლესია ორთულისა ჩვეულებრივი რიგისა ეხლა საბზლედ არის გადაქცეული. სოფლის ზემოდ მაღალ მთაზე მოჩანს ნანგრევები დიდი ციხისა, მოგრძოთ ნაშენი ვეებერთელა ქვებისაგან, უკიროდ. ურარტუს სამეფოს დროის შენობა უნდა იყოს. არემარე ირგვლივ უტყეოა და ისე მაღალი, რომ სოფლის ახლო მთაზე 11 ივლისს ცოტა კიდევ მოჩანდა თოვლი

ორთულიდან გავემგზავრეთ დასავლეთის მხრით და გრძელი, სასტიკი თავჩაღმართით ჩავეშვით საზამთრო ადგილზე, მეზრეზე, **მიტენდიერ**-ად წოდებულზე. აქ პატარა ხევის პირად არის ნაშთები ციხისა, კარგად ნაშენი ქვითკირით, მაგრამ დიდრონი ნათალი ქვები მოძარცული აქვს. შემდეგ გზა მიდის ხევის პირზე, საზამთრო მეორე მეზრე **თემურ-ყიშლამდის**. ხევი წოდებულია **თემურ-გაშ**-ად.

შებმა ველარ შესძლეს (ძველი ერთობ მძიმე იყო) და ერთს სოფელში კოსორის მახლობლად დასტოვეს. გ. ჩუბინაშვილის გადმოცემით. („ქართული ხელოვნების ისტორია“, ტომი პირველი, გვერდი 212.) იაკობ სმირნოვს წაუკითხავს მოხსენება ამის მსგავსი სომხური ძეგლების შესახებ რუსეთის არქეოლოგიურ საზოგადოების კლასიკურ განყოფილების სხდომაზე ლენინგრადში 11 მაისს 1926 წელს. მომხსენებლის აზრით, მის მიერ განხილული ძეგლები ჰკუთვნებია მე-6 — 9 საუკუნოებს (მოხსენება დაბეჭდილი არ არის ჯერ). მოხსენების წაკითხვის წინ ი. სმირნოვს ცნობა მიუღია, რომ **თურქეთში**, სოფელ კოსორში, ასეთივე ძველი აღმოაჩინესო. თქმა არ უნდა, რომ ეს ცნობა ჩვენს მიერ აღწერილ ძეგლს ეხება. სურათები ჩვენი ძეგლისა გამოფენილი იყო ქართული ხუროთმოძღვრობის ძეგლთა გამოფენაზე, თბილისში, 1920 წელს, სხვა მრავალ ძეგლების ნახაზებთან და სურათებთან ერთად. ამას იხსენიებს **გ. ჩუბინაშვილი**ც (იქვე, გვ. 214, შენ. 1.), მაგრამ, რასაკვირველია, მან არ იცის, რომ ეს ის ძეგლია, რომლის შესახებ ი. სმირნოვს მიუღია ცნობა. ვსარგებლობთ შემთხვევით **აღვნიშნოთ**, უსანეთის ეკლესიის ამის მინავარი ძეგლი, რომლის სურათს № 16654 გ. ჩუბინაშვილი უჩვენებს (იქვე, გვ. 212, შენ. 3) ერმაკოვის კოლექციაში, გადმოღებულია ჩვენი არქეოლოგიური მოგზაურობის დროს გორის მაზრაში ივნისში, 1910 წლისა. ამავე მოგზაურობის დროს არის გადმოღებული **ერმაკოვის** მიერ ყველა სურათები იკორთის ტაძრისა და მასში **დაცული ნივთებისა, ბიეთის ეკლესიისა, მეჯვრის ხევისა, უსანეთის ეკლესიისა და შაენაბადისა.**

თემურ-ყიშლის მახლობლად, კლდის ძირში, ლამაზი, კარგად დაცული ეკლესია არის, ეხლა **პატარა ვანქად** წოდებული.

პატარა ვანქი

ძველი სახელი მისი არ ვიცით. ეს არის ერთ-ნაოსიანი ბაზილიკა მკვიდრად ნაშენი და შეძერწილი გარედან კარგად ნათალი ქვებით. აღმოსავლეთის ფასადი ეკვრის კლდეს და სრული არ არის. აღმოსავლეთის ფანჯარა ეხლა სანახევროდ მიწაშია მოქცეული. საკურთხეველში ორივე მხარეს ფანჯრისა ჯერ სულ პატარა ნიშებია, შემდეგ დიდრონი უბეები, რომელნიც ასრულებენ სამკვეთლოს და სალაროს მაგიერობას, სიმვოლიურად მაინც. ამავე უბეებს თავის მხრით კიდევ მომრგვალებული პატარა ნიშები აქვს. მეორე ფანჯარა დასავლეთის კედელშია და მესამე სამხრეთის. შესავალი აქვს მარტო სამხრეთით. თაღები გოდრული დამყარებულია სამ-სართავ კამარაზე, რომლის შუალას აქვს რთული კომპოზიციის მომრგვალებული ქუსლები; თვით ნახევარი სვეტები პილიასტრისა მთელის ქვისანი არიან ერთი საყენის სიმალლით. ჩრდილოეთით ამ ეკლესიას მიშენებული აქვს მეორე პატარა ეკლესია, რომელსაც შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯარა თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით, საკურთხეველის აფსიდაში ორი ოთხკუთხედი პატარა უბეა (გეგმა იხ. ტაბ. 24, **b**). ეს მიშენებული ეკლესია უფრო დაბალია, ვიდრე თავი ეკლესია. ორივე ეკლესია დახურულია ლორფინით. მომრგვალებული კარის თავის დიდ ქვას ჰქონია ასომთავრული წარწერა, რომელიც განგებ მოუთლიათ. ლავვარდანი (კარნიზი) უბრალო თლილის ქვით არის. საკურთხეველები ორთავე ეკლესიაში ამაღლებულია ეკლესიის ქვის იატაკზე ნახევარი არშინით, თავ ეკლესიაში უფრო მეტით. კანკელი ქვისა ყოფილა, მაგრამ ეხლა მოშლილია; მისი და ეკლესიის იატაკის ქვებით აშენებულია სახლი მეზრეში. დასავლეთის სარკმელს მთავარი ეკლესიისა აქვს ნახევარ-ფარგლიანი ჭრილი ფანჯრის თავი და მისი შინაგანი არე დაყოფილია ფერადებით, თეთრით და ყვითელით, მარაოს მსგავსად; შთაბეჭდილება ისეთი აქვს, თითქო სხვა და სხვა ფერის ნაჭერი ქვისაგან იყოს შექმნილი. ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე ეს და დასავლეთის სახეები ორთავე ეკლესიისა კარგად მოჩანს. ზეძირკველი ეკლესიისა ორსაფეხურიანია, ხოლო ჩრდილოეთის ეკლესიისა სამსაფეხურიანი. ამავე ეკლესიის შესავლის თავზე ჭრილი ქვის ჯვარია. შიგნით თავ ეკლესიაში კედლებზე ბევრია

ნაშთი ასომთავრული წარწერებისა, ერთობ დიდროანის ასომთავრულის ასოებით, მაგრამ ეს წარწერები მერმინდელია, მლოცველთა მიერ ამოჭრილნი კედლებზე. მაგალითად, საკურთხეველში:

ღუფსა ქე შეწყლ. ქე შე სრგ.

ერთს უბეში საკურთხეველისა: ქე შე; მეორე უბეში: თედრ. ჩრდილოეთის კედელზე: „ქინე“. სამხრეთის კედელზე: „ქე შე აღდე“; შემდეგ განცალკევებულ ქვაზე, უფრო დიდი ასოებით: „გუგღ“; შესავლის მარჯვნივ გარედან ყოფილა კარგი წარწერა, უფრო ძველი ასომთავრულით. რომელიც განგებ გაფუჭებულია და დარჩენილი ნაწილიდან მოჩანს „...რდაკად“.

ორი საყენის მოშორებით ეკლესიისა დასავლეთის მხრით ამართულია ბუნებრივი კლდე, სრულიად კოშკის მსგავსი. ხოლო ჩრდილო-დასავლეთის მხრით დაკიდულ კლდეებში, რომელნიც შესდგებიან ნალეკი კონგლომერატისაგან, მოჩანს მრავალი მღვიმეები. ზოგი მათგანის წინაპირები ამოშენებულია ქვიტკირის კედლებით, შიგ დატანებულ მომრგვალო ფანჯრებით; ექვს გარეშეა, რომ ამ მღვიმეებში ეკლესიებიც მოიპოვება, მაგრამ ეხლა ისინი შეუვალნი არიან გზები სულ მოშლილია და თვით ზოგიერთი კლვიმეც ჩანონგრეული ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე აქ ჰოვანების წინა პარნი ფანჯრებითურთ კარგად მოჩანს. ეკლესიის ცოტა ქვემოდ წყლის აუზი ყოფილა; მახლობელი სოფლების ქრისტოანთა სოფლები და ბერძნები, ამ ეკლესიებში ორჯერ მოდიან წელიწადში და იხდიან დღესასწაულს ღვთის მშობლის მიძინებას დღეს და ერთს დღეს კიდევ აღდგომის შემდეგ.

ათაბაგ მზეკაბუკის ციხე-დარბაზი და ეკლესიის ნანგრევები

დემურ-კიშლას წყალი ერთვის ბარდუსის წყალს (ეხლა ბარდუს-ჩაი), მარჯვენა ნაპირზე ბარდუსის წყლისა, მაღალი კლდეების ძირში, ვიწრო, მაგრამ საკმაოდ გრძელი ტერრასაა, რომელზედაც მოიპოვება ნანგრევები ციხისა და მთელი რიგი სასახლის შენობათა, ეხლა სულ განადგურებული, და ქვები ერთმანეთში არეული. ამათ შორის უკეთ დაცულია სასახლის ეკლესია, ჩვეულებრივი ერთნეფიანი ბაზილიკა, შეძერწილი შიგნით და გარეთ თლილის ქვით, თალი ჩამონგრეულია, ხოლო კედლები დაცული. მაგრამ ნაწილი ნათალი ქვებისა დასავლეთით და ჩრდილოეთით მოძარცულია; შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. კარი ეხლა ამოშენებულია ქვებით, ხოლო ირგვლივ შე-

მკობილია არა მდიდრული ჩუქურთმით და ნახევარ-ფარგლიანი კამარით, რომლის ქვეშ ქვაზე ღვთის მშობლის ფიგურაა ჩრვილენი; ყრმა მაცხოვარს აწერია ხუცურად: ქე. კარის წრის ორივე მხარეს ქვაზე თითო როზეტია ამოჭრილი (კარი გადაღებულია ფოტოგრაფიულად). კარის მარჯვნივ ხუთ დიდ ქვაზე დიდრონი გადაბმული ასომთავრულით ცოტა ნაკლულოვანი წარწერაა. გაგრძელებული აღმოსავლეთის კედელზე:

...ამ ეკლეს აღმშნბ[ლსა ათბგსა პა]ტონსა მზეჭაბკს (შემდეგ აღმოსავლეთის კედელზე): დღგრძბით შ~ნ ღ~ნ .

უქარაგმოდ:

... ამ ეკლესიის აღმაშენებე[ლსა ათაბაგსა პა]ტონსა მზეჭაბკს დღეგრძელობით შეუნდვენ ღმერთმან (1).

წარწერა უნდა ეკუთვნოდეს ათაბაგს მზეჭაბუკ დიდს, ქაიხოსრო I შვილს, რომელიც გარდაიცვალა 1516 წელს (H. G. II, 1, p. 640). ამ წარწერის ზემოდ ერთს ქვაზე მრგვალი სარკმელია ამოჭრილი. ეკლესიის ეკვტრის აღმოსავლეთით დიდი ოთხკუთხედი ზალაა ათაბაგის მზეჭაბუკის სასახლისა და შემდეგ მთელი რიგი ოთახებისა: მისავალი ამ ციხე-დარბაზის ნაშთებთან მარტო აღმოსავლეთის მხრიდან არის. სასახლიდან იშლება ერთობ ლამაზი პანორამა ბარდუსის ხეობისა. ეკლესიის პირდაპირ მომრგვალებით წარგძელებული კლდე მოჩანს და მისი ატმოსფერული წყლებით დასერილი გვერდები გვაძლევს შთაბეჭდილებას, თითქო ეს ხელოვნურად ნაშენი ორ-სართულიანი ციხე იყოს. დასავლეთის მხრით ეკლესიისა კლდეში მოჩანს მღვიმის ეკლესია, მაგრამ მისავალი ეხლა მოშლილია.

კობი

კობი ბარდუსის წყლის პირზეა და შეადგენს მეზრეს სოფელ პერტუსისა, რომელიც მაღალ მთაზეა გაშენებული. აქვე არის ხიდი და წისქვილი. მარჯვენა ნაპირზე ბარდუსის წყლისა კლდეებში მოჩანს მღვიმეები, რომელთა პირი ამოშენებულია ქვითკირით. ერთი მათგანი მოგვაგონებს მაღალ ციხის კედლებს დიდრონის კოშკე-

1) ეს წარწერა დ. ბაქრაძესაც აქვს ნახული და ამასთან ერთად ჩამოთვლილი აქვს მოკლედ მის მიერ ნახული სხვა ეკლესიებიც ოლთისის ოკრუგში (იხ. გეოგრ. საზოგადოების კავკასიის განყოფილების „იზვესტია“, VII, გვ. 200 — 201).

ბით, ძაბრის მსგავსად. მისავალი ეხლა მოშლილია. მარცხენა ნაპირზე მდინარისა უფრო მაღალ კლდეებში მრავალი დიდრონი მღვიმეები მოჩანს. აქაც მღვიმის პირები ქვითკირით არის აღმოშენებული, შიგ დატანებული ფანჯრებით. აღმოსავლეთით მღვიმეებისა კლდის ნაპრალზე, მცირე ადგილი დავაკებულა და ზედ აშენებულია თლილის ქვის ეკლესია, ჩუქურთმებით შემკობილი; ჩრდილოეთის ნაწილი და ნაწილი აღმოსავლეთის კედლისა კლდეზეა მიშენებული. სხვა ნაწილები დურბინდით კარგად მოჩანს. შესავალი ერთი აქვს, სამხრეთით; ფანჯრები თითო, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით; დახურულია ლორფინით. ეხლა ამ ღვიმეებს და ეკლესიას მისავალი ატარა აქვს. *ეს ჩვენ ამბობს ყოველივესა
საქართველოს სსრ-ის უმაღლესი ქვეინჟინერი
პეტრუსი*

პეტრუსში 50 კომლი სომეხია, სათათრეთიდან მოსული. ამ სოფელში ორი ქართული ეკლესია ყოფილა ჩვეულებრივი რიგისა; ერთი მათგანი, სოფლის ზემოდ, სულ განადგურებულია. მეორე დაცულია, მაგრამ სომეხებს გადუქეთებიათ თავის ეკლესიად 1893 წ. და ის ქართული წარწერა, რომელსაც ბაქრაძე იხსენიებს, მოუსპიათ. გეგმა ეკლესიის იხ. ალბომში, ტაბ. 25. გ. (სარჩევში ეს კოპის ეკლესიად არის მოხსენებული, მაგრამ ეს პეტრუსის ეკლესია არის). მას შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. საკურთხეველში ერთი პატარა უბეა; შექერწილია ნათალის ქვით. ირგვლივ სასაფლაო არის. სასაფლაოს ქვების სახეები წარმოადგენენ ხშირად ცხენის და ცხვრის ფიგურებს.

რვა ვერსზე პეტრუსიდან მთაზე მრგვალი დიდი კოშკია, კარგად ნაშენი და ამ კოშკის ქვემოთ პატარა, ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია ყოფილა, ეხლა სულ მოშლილი.

ბობისგერი

პეტრუსის ქვემოთ, დაბლობში სოფ. ბობისგერია, აგრეთვე სომეხებით დასახლებული, მაგრამ ზაფხულში აქ არავინ რჩება, ისე ცხელა. ამ სოფელს მინდორი ახლავს და შუა მინდორში ერთობ ღამაში გეგმის ეკლესია მოიპოება (იხ. ტაბ. 20), მკვიდრად ნაშენი ქვისგან და შიგნით და გარედ შექერწილი ნათალი ქვებით. ეს ოთხაფსიდიანი ეკლესია, ჯვარის სახის გეგმაში ჩასახული, გარედ მრავალ წახნაგოვანად გამოდის. შუა ნაწილი შიგნით წარმოადგენს კვადრატს,

რომელსაც სამი მხრით აფსიდების წინ ეკვრის სწორკუთხოვანი ოთხკუთხედები. ხოლო აღმოსავლეთის მხრით კვადრატი. დაბალი, კონუსის სახის გუმბათი თავის დაბალი, მრგვალი გუმბათის ყელით. დამყარებულია ოთხ განცალკევებულ მრგვალ სვეტზე, რომელნიც შუა კვადრატის გარე კუთხეებშია მოთავსებულნი. კამარები მომრგვალებულია. გუმბათის ყელში ოთხი მრგვალი სარკმელია (იხ. ტაბ. 21), ხოლო აფსიდებში, გარდა ჩრდილოეთისა თითო ზევით მომრგვალებული ფანჯარაა; შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით. სახურავი ქვისაა. ლამაზი სვეტები მთელი ქვისაგან დამუშავებული დამყარებულია მომადლო კვარცხლბეკებზე; მათი თავები ორმაგია; ქვემოდ მრგვალია, ზემოდ ოთხკუთხედი (ტაბ. 21). ერთი სვეტი სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილში გატეხილია და სომხებს შეუცვლიათ ხის სვეტით იმავე ზომისა, როგორც სხვებია და მოუთავსებიათ ძველ კვარცხლბეკზე და სვეტის თავიც ძველი დაუშენებიათ. კანკელი ქვისა ყოფილა, 14 1/2 ვერშოკი სიმაღლით და ლაგვარდანი (კარნიზი) ღაროვანი ჰქონია; შუაში, საკურთხეველში შესასვლელად, ორი საფეხურია დატანებული. კუთხეებში კანკელისა ოთხწახნაგოვანი ქვებია, რომელნიც შუაში ამოღრმავებულია. ამათში ალბად ჩასმული იყო კანკელის მრგვალი სვეტები. ამ დაბალი კანკელის ქვები, ეტყობა, წმიდათა ფიგურებით ყოფილა შემკობილი; ერთი მათგანი დარჩენილია საკურთხეველში, ძალზე გაშავებული ქვარტლით, და ზედ გამოქანდაკებული ფიგურა, ვგონებ, იოანე ნათლის მცემელს უნდა წარმოადგენდეს, ან წმიდა ნიკოლოზს; დანამდვილებით ძნელია თქმა. ირგვლივ ძველი ასომთავრული წარწერა ძალზე დაზიანებულია. წარწერა ასე უნდა იკითხებოდეს:

ქ. ქე შე მქელ ... ცოდვილი

ქ. ქრისტე, შეიწყალე მიქელ... ცოდვილი.

ამ ქვას დიდს პატივს სცემენ სომხები და ბერძნები მახლობელი სოფლებისა, უნთებენ სანთლებს, და ლოცულობენ მის წინაშე. გადმოგვცეს, ვითომც ერთხელ ქვა ერთს ქურთს წაეღოს ეკლესიიდან, მაგრამ სიზმარი ენახა, თუ ქვა არ დააბრუნე თავის ადგილზე. ამ დღეებში მოკვდებო, და უკან დაებრუნებო.

ერთი მოშლილი და სულ გაფუჭებული ფიგურა მეორე ქვაზეც შევამჩნიეთ. ტრაპეზის ქვა სიგრძით 1 არშინი და 7 1/2 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 1 ვერშოკი, კედელზეა მიშენებული. ადგილობრივი სომხების თქმულებით, ეკლესია იოანე ნათლის მცემელის სახელობის არის. შიგნით ეკლესია ერთობ წმინდათ ნათალი ქვებით არის შექმნილი და თავის სიმეტრიული, ჰარმონიული გეგმით, ლა

მაზი სვეტებით და მოხდენილი გუმბათით თვალწარმტაც შთაბეჭდლებას ახდენს. ეკლესია, ჩვენის აზრით, მე-9 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს და ყოველ შემთხვევაში მეათე საუკუნეზე უფრო გვიანი არ არის. გარედან ეკლესია ძალზე დაზიანებულია. გარეგანი სახე ეკლესიისა გადმოდებულია ფოტოგრაფიის საშუალებით; აგრეთვე კანკელის ქვის ფიგურაც.

კოტისი

კოტისში ქუროთები ცხოვრობენ. მოზრდილი, ძველი, ჩვეულებრივი რაგის ეკლესია. თლილის ქვით შეძერწლი. მცხოვრებთ მიწით გადაუხურავთ. შესავალი ჰქონია დასავლეთით, ხოლო ფანჯრები აღმოსავლეთით. დასავლეთით და სამხრეთით (გეგმაზე მარტო ერთი, აღმოსავლეთის ფანჯარაა აღნიშნული, იხ. ტაბ. 30. გ).

ქარგლუხი კხლა კარკლუხი

მუსულმანთა სოფელია. აქ ორი ეკლესია ყოფილა. ერთი მოდილო, ნახევრად ნათალი. მოწითანო პატარა ქვებით ნაშენი და ამიტომ შორიდან აგურით ნაშენსა ჰგავს. ჩვეულებრივი ოთხკუთხედი გეგმის არის საკუროთხვევლის აფსიდით (იხ. ტაბ. 24. ე). თალი მოშლილია. კედლები დაცული. შესავალი აქვს ჩრდილოეთით და სამხრეთით: სამხრეთით ახლავს პატარა ეკვტერი. ფანჯრიანი აფსიდით და დასავლეთის კარით; ეკვტერი მთელად არის დაცული. თავ ეკლესიაში თითო ფანჯარაა ყოველ მხრით. გოდრული თალი დამყარებული ჰქონია ერთ სართავ კამარაზე.

მეორე პატარა ეკლესია მაჰმადიანებს ჯამეთ გადაუკეთებიათ და აღმოსავლეთით აფსიდი აღარა აქვს, ისე შენობა კარგად არის დაცული. შესავალი აქვს სამხრეთით. ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით (იხ. ტაბ. 24. ა.) შიგნით კედლები შელესილია; აქა-იქ მოჩანს კედლებზე გვიანი სომხურად დაჩაპნილი წარწერები. ერთი ამ ეკლესიათაგანი უნდა ყოფილიყოს წმიდა გიორგის სახელზე აშენებული; ერთი ცალკე ფურცელზე მერმინდელი მინაწერი ჯრუჰის სახარებისა გვამცნევს, რომ „თემსა მას ბანისასა ქარგლუხს“ წმიდა ბერს ავქსენტის აუშენებია წმიდა გიორგის ეკლესია და შიგ დაუდგია მრავალი ნაწილი, მაგრამ იმ ადგილს მაშინ ყოფილა ურწმუნო სანჯაკი ბაადინ - ბეგი, რომელსაც წმიდა ბერი ციხეში ჩაუგდია, ხოლო შემდეგ იქიდან გაუნთავისუფლებიათ.

ეს უნდა ეხებოდეს მეთექვსმეტე-მეჩვიდმეტე საუკუნის ამბავს და არა სელჯუკების დროს. როგორც ბროსსე ფიქრობს (Rap. XII, pp. 85 — 96).

ლექსორი

ლექსორში დიდი ლავრა ყოფილა გაშენებული ბარდუსის წყლის მაღალ კლდოვან ნაპირზე. დაბლა წყლის ნაპირზე ვიწრო, მაგრამ ღრმა ხეობაში ბაღებია გამართული კაკლის ხეებისა, თუთისა, ქლიავისა და სხვა. მცირე თუთუნის პლანტაციაც მოჩანს. ზემოდ კლდეებზე მონასტრის შენობებია ირგვლივ. რუკა ადგილისა იხ. ტაბ. 30. f. ერთი თავი ეკლესიაა, დიდი, სამი ეკვტერით და ხუთი პატარა ეკლესია, ყოფილა მეექვსეც, რომელიც ეხლა მოშლილია. ყველა ეკლესია ქვითკირით არის ნაშენი და შეძერწილი ნათალი ქვებით. სამი პატარა ეკლესია ჩრდილო-აღმოსავლეთით თავი ეკლესიისა ერთგვარი გეგმის არის, ერთი კარით სამხრეთით და ერთის სარკმლით აღმოსავლეთ აფსიდაში. იხ. ტაბ. 30, a, b, c. მეოთხე პატარა ეკლესიას ტაბ. 30. d. შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით, ფანჯარა აღმოსავლეთით; მეხუთე პატარა ეკლესიაც ამ რიგის არის. თავი ეკლესია (იხ. ტაბ. 30, e) წარმოადგენს ერთნეფიან მოდილო ბაზილიკას ორის სართავი კამარით. ამ დიდ ოთხკუთხედ შენობას ჩრდილოეთის მხრით აქვს გრძელი ეკვტერი, რომელიც უერთდება ეკლესიას ერთი კარით. ორი ეკვტერი ერთვის ეკლესიას სამხრეთის მხრით, ორივე უწევს მხოლოდ სამხრეთის კარამდის თავი ეკლესიისა. ყველა ეკვტერი დაბალია თავ ეკლესიასთან შედარებით და შემდეგ უნდა იყოს მიშენებული. კედლები თავი ეკლესიისა კარგად არის დაცული. თალი ჩანგრეული ყოფილა. და შემდეგ მებატონეს მამულისა, მამედ-ბეგს, ეკლესია დაუხურავს მიწით და გადაუქცევია საცხოვრებელ სახლად, მაგრამ ეხლა ეს მიწური სახურავიც ჩანგრეულია და იქ არავინ ცხოვრობს. ეს თავი ეკლესია შიგნით მოხატული ყოფილა ფრესკებით, მაგრამ ეხლა მხატვრობა სულ მოშლილია. ეკლესიათა კედლები აქა-იქ დაჩხაპნილია მნახველთა თუ მლოცველთა მიერ ქართულის, სომხურის და ბერძნულის წარწერებით. ერთ ადგილას ხუცურათ უწერია:

ქუე შუე სეით და კარი უღე ცოდვილთა.

ქალაქი ოლთისი

ოლთისის ციხე და ციხის ეკლესია

ქალაქი ოლთისი გაშენებულია ორივე ნაპირზე ოლთისის

წყლისა; მარცხენა ნაპირზე ახალი სახლები და კაზარმებია. ხოლო ძველი ქალაქი, ციხე, ჯამე და უმეტესი ნაწილი შენობათა მოთავსებულია მარჯვენა ნაპირზე. ნაპირები შეერთებულია დიდის ხის ხიდით, რომლის ქვემოდ აუზი მდინარისა ფართოა და მოცულია ბაღბოსტნებით. მახლობელი მთების კალთები ბუჩქნარით არის შემოსილი. მდებარეობა ლამაზია. თავ სიძველეს ქალაქისა შეადგენს ოლთისის ციხე, რომელიც გაწენებულია მაღალ კლდოვან გორაკზე ოთხკუთხედათ და მიმართულება აქვს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. კლდეების მწვერვალები გორაკისა წამახვილებულია შუბის წვერის მსგავსად. ამ მწვერვალებზე და მათ შორის ამოყვანილია მაღალი და მკვიდრი ზღუდეები მომრგვალებული კოშკებით. ზღუდის თავები, ეტყობა, დაკბილული ყოფილა სათოფურებით. შესავალი აქვს სამხრეთიდან, ვიწრო გვირაბის მსგავსი კორრიდორებით, რომელიც ეხლა ჩამონგრეულია. შუა ციხეში მოედანია სხვა და სხვა შენობათა ნაშთებით. ერთი მათგანი ძველ დარბაზს შეიცავს, თაღებიანია მიწით დახურული. დასავლეთის ნაწილში დარბაზს ჩვეულებრივი დარბაზის გვირგვინი ახლავს, რომლიდანაც დარბაზში ჩამოდიოდა სინათლე. ამ დარბაზიდან მიწაში მიდის სამალავი გვირაბი, რომელიც ალბათ ქალაქში გამოდიოდა. სამხრეთის კედრით ამართულია შიდა-ციხე (ციტადელი), ყველაზე მაღალი. რომელიც ზემოდ პრტყელი ბანით თავდება. და კუთხეები მომრგვალებული აქვს. მოედნიდან კამარას ქვეშ კიბე მიდის შიდა-ციხის ზემო ნაწილში ასასვლელი. ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მხრით მოედნისა დარჩენილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა. რომელიც შეძერწილი ყოფილა შიგნით და გარედ მოწითანო ლამაზი თლილის ქვით. ნათალი ქვები ეხლა მეტ ნაწილად მოძარცვულია. გეგმა ეკლესიისა ექვს-აფსიდიანია, მრავალ წახნაგოვანში ჩასახული (იხ. ტაბულა 26. f. და არა 26. d., როგორც სარჩევშია ნაჩვენები). ეს ეკლესია ჭეშმარიტი კოპიო არის ჩვენ მიერ აღწერილ კიაგმის-ალტის ეკლესიისა, ბანას მახლობლად (იხ. XII ტომი კავკასიის მატერიალებისა. გვ. 85 — 87) და ამიტომ მასზე სიტყვას არ გავაგრძელებთ. ვიტყვით მხოლოდ, რომ ეს ეკლესია უფრო ცუდათ არის შენახული, ვიდრე კიაგმის-ალტისა. მაგრამ შიგნით ეკლესიის კედლებზე მოსჩანს ნაშთები ფრესკებისა და ეტყობა საკურთხეველში წარმოდგენილი ყოფილა კომპოზიცია ვედრებისა: ღვთის მშობლის სურათი ამ კომპოზიციისა მარცხნივ საკმაოდ კარგად განიჩევა. დ. ბაქრაძე უჩვენებს ამ ეკლესიის შინაგან კედელზე რამოდენიმე ბერძნულ ასოს, ხოლო ჩვენ დროს ეს აღარ იყო. ბოტანიკოს კოხის მოგზაურობის დროს.

1843 წელში, როგორც მისი აღწერილობიდან ჩანს, ამ ეკლესიის ნანგრევები უკეთ ყოფილა დაცული. ამას გარდა კოხის შენიშვნით, ყოველგან, როგორც ციხის ისე ქალაქის ზღუდის კედლებზეც, მას უნახავს უკვე წაბლალული ძველი ქართული წარწერები და ფიგურები, ამოჭრილი დიდრონ ქვებზე, ნამეტნავად მას თვალში სცემია ღვთის მშობლის ფიგურა ჩჩვილედი და სამი მეფეთა სურათი. ზოგჯერ მე მეჩვენებოდაო, დასძენს კოხი, რომ ეს ფიგურიანი ქვები უფრო ძველ შენობებს უნდა კუთვნებოდაო (იხ. კოხის უკვე ნახსენები თხზულება, II, გვ. 251 — 252).

ოლთისის ციხის ეკლესიას ეკუთვნის მოწითანო პრტყელი თლილი ქვა, სვეტზე დამყარებული, რომელიც, როგორც მოვიხსენიეთ, დათიკო ქუთათელაძემ გამოგვიგზავნა თბილისში ჩვენს მოგზაურობამდის. ეს ქვა, ვგონებ, ერთ სვეტზე დამყარებულს ტრაპეზის ქვას წარმოადგენდა. ამ ქვის სისქეზე ოთხივე მხრით ასომთავრული წარწერა არის. ერთი სტრიქონი სულ მოშლილია. დანარჩენში ჩვენ ამოვიკითხეთ:

1. ო~ო ღ~ო ძ~ლო
2. ქ~ე შ~ე გბ~რლ რ~ნ ადიდა წ~ე გ~ი და აღ
3. მართა წ~ე გ~ის საკურთხველი.

უქარაგმოდ:

„უფალო ღმერთო ძლიერო, ქრისტე, შეიწყალე გაბრიელ, რომელმან ადიდა წმიდაჲ გიორგი და აღმართა წმიდაჲ გიორგის საკურთხველი“.

ერთ მხარეს ქვაზე ეწერა კიდევ:

ქ ღ~თმა
 შქმნა კელთაგან (1)
 ქ~ე შ~ე გბ~რლ

უქარაგმოდ:

„ქ. დავითმა შექმნა კელთაგან. ქრ.სტე შეიწყალე გაბრიელ“.

წარწერა უჩვენებს, სხვათა შორის, რომ ციხის ეკლესია წმიდა გიორგის სახელზე ყოფილა აშენებული(2).

ხსენებული ეკლესიის ქვემოდ, მღვიმეში, მოთავსებულია დარბაზის შენობა, რომლის გეგმა იხ. ტაბ. 36, b (და არა 36, f., რომელიც 26

1) აღარ მახსოვს, ეს სიტყვა ამ სტრიქონს ეკუთვნის თუ მეორეს.

2) ეს ტრაპეზის ქვა, როგორც კუთვნილება ჩვენი მუხეუმიანა ჩვენს დროს ინახებოდა უნივერსიტეტის შენობის პირველი სართულის კორიდორში.

გორც სარჩევშია მოხსენებული), ხოლო განაკვეთი მისი იხ. ტაბ. 26. e. როგორც ამ განაკვეთიდან ჩანს, დარბაზს აწეული თალები აქვს და სინათლეც ზემოდან ჩაუდიოდა.

მეორე ეკლესია ოლთისის ციხისა

დასავლეთის მხრით ოლთისის ციხეს ეკვრის ფრიად ვრცელი ოთხკუთხედი მოედანი, მოზღუდული მალაღის ქვეთკირის კედლებით; ეს არის მეორე დაბლობი ნაწილი ციხისა. ამ ადგილში ეხლა მარტო ერთი შენობა მოჩანს, იგიც ახალი, ყაზარმის მსგავსი, მიშენებული თვით ციხის კლდეზე, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლის კუთხეში ამ ზღუდისა დაცულია ძველი ქართული ეკლესია მოზრდილი, ერთ-ნეფიანი ბაზილიკა, მაგრამ თან ახლავს სამკვეთლო და სალარო, რომელთაც აფსიდები არა აქვთ და რომლენიც საკურთხეველს არ უერთდებიან კამარებით, არამედ თვით ეკლესიას (გეგმა იხ. ტაბ. 28, ხ); თალები ეხლა დაბალია და უსწორმასწორო; ეს სომხებს გადაუკეთებიათ, რომელნიც ეხლა ეკლესიასა ფლობენ. წინანდელი თალები დამყარებული ყოფილა ორ სართავ კამარაზე. შესავალი აქვს სამხრეთით და ჩრდილოეთით (დასავლეთის კედლის ახლოს). ფანჯრები თითო საკურთხეველში, სამკვეთლოში და სალაროში, ხოლო სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებში სამ-სამი. ეკლესია შედგრწილია სხვა და სხვა ფერის ნათალი ქვებით. დასავლეთის მხრით ეკლესიას პატრონიკე (ხორი) აქვს. კედლებში რამოდენიმე ქვა არის ჩატანებული ზედ ამოჭრილი ჯვრებით. ერთს ქვაზე აკანთის ორნამენტი, ლამაზი. ეკლესიაში ორი ქვის ნატეხი იპოვება. ერთზე გადასული ასომთავრული წარწერა ეტყობა, მეორეზე ოთხი მოსხო ლამაზი ბერძნული ასოა: **ИОΦΙ**. ეკლესიაში ეხლა ინახება სომხური ხელნაწერი სახარება ბომბიცინაზე დაწერილი ორ სვეტად. თავში ორი ფურცელი და ბოლოს ერთი ფურცელი პერგამენტისა არის. ხელნაწერი გადაწერილია 1605 წელს, ყდა ხისა აქვს შავ-ტყავ-გადაკრული და პირველ გვერდზე შემკობილია ჯვრით, რომელიც შემოუწირავს ვილაც **აბრაამს** შესაწყნარებლად მისი დედისა **ჯანონი**-სა და მამისა **ალექსიანისა**. სახარება შემკობილია ფერადოვანი მინიატიურებით მახარობელთა, ათთორმეტ საუფლო დღესასწაულთა და სხვა სახარების სცენებით. მეთაური ასოებიც ფერადოვანია.

მიწგითა ანუ ჯამე ასლან-ფაშისა

ეს ჯამე საუკეთესოდ ითვლება მთელს ყარსის ოლქში, ლამაზი

გუმბათიანი შენობაა კვადრატული. სამხრეთ-დასავლეთის მხრით თან ახლავს მაღალი და კოხტა მინარეტი. შესავლის წინ კარის ბჭეა სამ-გუმბათიანი; გუმბათები ერთის მხრით დამყარებულნი არიან თვით კვადრატის კედელზე და მეორეს მხრით ოთხ, მთელი ქვისაგან გაკეთებულს ერთობ ლამაზ სვეტზე (გეგმა იხ. ტაბ. 31, **b**. ხოლო მისი განაკვეთი 31, **c**). კარის ბჭე 12 ვერშოკით ამალღებულთა თვით ჯამეს იატაკზე. შენობა სხვა და სხვა ფეროვანი ნათალი ქვებით არის ნაშენი. დახურული ყოფილა წინეთ კრამიტით; ეხლა ჟესტის სახურავი აქვს, შწვანედ შეღებილი. დეტალები ამ შენობისა ერთობ საუცხოოა. სვეტები შემკობილია ლამაზი კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით. კვარცხლბეკებზე დადებულია სპილენძისაგან ჩამოსხმული მრგვალი ბალიშები და ამას ემყარება სვეტები, ასეთივე მრგვალი ბალიშებია სვეტის თავსა და სვეტს შორის. შესავლის კარის არე მოცულია ისეთისავე ჩუქურთმებით, როგორც ქართული ეკლესიები საუკეთესო დროისა. კერძოდ, თავი კამარა შუაში შემკობილია ფურცლოვანი ჩუქურთმით, რომელიც ბანას ეკლესიის შემკობილებს მოგვაგონებს. კამარები ისრულია. გუმბათი ტრომპებზეა დამყარებული. ფანჯრები მრგვალი, ოთხ-კუთხედი და მომრგვალებულნი, სულ ქართული ჩუქურთმებით არის შემკობილი. ფანჯრებში სხვა და სხვა ფერადოვანი მინებია ჩასმული. შიგნით კედლები შეღესილია და შეღებილი მომწვანოდ. პატრონივე ხისა არის დამყარებული ხის სვეტებზე, მაგრამ სვეტების კვარცხლბეკები სპილენძისა არის, ისეთივე ვალიუტებით, როგორც ბანას ეკლესიის სვეტის თავებს ამშვენებენ. მიმბეთი შიგნით მოცულია ოთხკუთხედი ქართულად მოჩუქურთმებული ხის ჩარჩოთი. იატაკი ცემენტისა არის. ერთის სიტყვით, ჯამეს ზუროთმოძღვარს საესებით და მოხდენილად გამოუყენებია ქართული შემკობილებანი, რომელნიც ამშვენებენ ბანას და მის არემარის ეკლესიებს. მრავალი თათრული წარწერა კარების ირგვლივ და ეზოში შესავლის თავზე მოგვითხრობს, რომ ჯამე აშენებულია ასლან ფაშის მიერ მე-17 საუკუნეში. ეს იყო ტომით ქართველი, ათაბეგის ჩამომავალი. მის ძმას ახმედ ფაშას ჯამე აუშენებია ბარდუსში, რომელიც ჩვენ არ გვინახავს. აღმოსავლეთის მხრით ოლთისის ჯამეს ეკვროდა ასლან ფაშის სასახლე, რომელიც სრულიად განადგურებულია ეხლა, ხოლო რამოდენიმე ქვის კამარა კიდევ მოჩანს. თვით ასლან ფაშა სიკვდილით დასჯილ იქმნა 1677 თუ 1779 წელს (Hist. de la Géorgie, II. p. 640).

?

უცნობი ეკლესიის წარწერები

ოფიცირმა კოტე ჯინჭარაძემ გვიამბო, რომ მას ოლთისის მახლობლად უნახავს ერთი ეკლესია, რომლესაც ჰქონია ასომთავრული წარწერები და გადმოგვცა, რაც მას ხელით გადმოეღო; ოთხი სიტყვა ამათში ფრესკების წარწერებს შეიცავს:

„წ~მ მინა, ფოკა; კონონ“.

შემდეგ იკითხება სიტყვები:

სლცვ (= სალოცავად) .. და შჩნებლ ღმთისაგნ დაოვსბმმსა:
წ~თა,,... (= და შეჩვენებულ ღმ(რ)თისაგან დაუსაბამომსა:
წმიდათა).

სიხჩეკი

სიხჩეკი ქართველ მაჰმადიანების სოფელია, გაშენებული სიხჩეკის წყლის ვიწრო ხეობაში. მარჯვენა ნაპირზე ამ წყლისა ამართულია მაღალი კლდე თავ-მოკვეთილ კონუსის მსგავსად; ერთი მხარე მისი მიუდგომელი ვერტიკალური სალი კლდეა, მეორე მხრით კლდე თითქო დაკიბულია; აქა-იქ ფერდებზე ვიწრო კალთებია შემაგრებული ქვითკირით, რომ არ ჩამოიქცეს და ერთ ასეთ კალთაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით, მწვერვალის მახლობლად, გაშენებულია პატარა ოთხ-კუთხედი ქვის კლესია, ერთ-აფსიდიანი, კარგად შენახული; შესავალი აქვს დასავლეთის მხრით და ფანჯარა აღმოსავლეთით; საკურთხეველში ორი პატარა უბე მოჩანს. ჩრდილოეთის მხრით მიშენებული აქვს ეკვტერი, უფრო კარგის თლილის ქვით ნაშენი, ვიდრე თვით ეკლესია, ერთი კარით დასავლეთით და ერთი სარკმლით აფსიდაში; ეკვტერი ეკლესიას კარებით არ უერთდება (იხ. ტაბ. 24, d). როგორც ეკლესია, ისე მისი ეკვტერი სულ მოხატული ყოფილა ფრესკებით. ნაწილი მოჩანს საკურთხეველში. ეკლესია ქვით არის დახურული. მეორე კალთაზე ამ კლდისა დიდი ქვითკირის აუზია და აუზის მახლობლად მრგვალი კოშკი; მთელი კალთა მოზღუდულია ქვითკირის კედლებით. სულ მწვერვალზე პატარა სწორ ადგილზე აგრეთვე კოშკია ამართული, მაგრამ მისავალი ეხლა მოშლილია; აქედან საუცხოო პანორამა იშლება ოლთისის ხეობისა.

სიხჩეკის აღმოსავლით სოფელი **ლესბეკი** არის. ამის მახლობლად გიშერის მადანია. აქვე გამოდის სიამერის ქედი, რომლის ერთი მწვერვალი **კორ-კორ-დაგი** შესდგება ქვა-მარილისაგან, მაგრამ ამის მარილი უფრო დაბალი ხარისხისაა, ვიდრე ყალიზმანისა და კულპისა.

ჩაპარლი-ყიშლა

აქ 15 სახლი სომეხია. ძველი ეკლესია, რომელიც ჩუქურთმებით ყოფილა აქა-იქ შემკობილი, მოუშლიათ და მის ადგილზე ახალი აუშენებიათ. ძველი ეკლესიის ქვები აქა-იქ მოჩანს კედლებში.

ბაღჩალი-ყიშლა

ბაზჩალიყიშლაში მაჰმადიანები ცხოვრობენ. მეზობელ სოფლე-ში ურუჯ-ში სომხები. ეკლესია ბაღჩალი-ყიშლასი გაშენებულია პატარა მდინარის ვეჩუდ-სუს პირზე, ციხის მარცხნივ. ქვით ნაშენი ეკლესია ჯვარის სახისა არის, სამ-ფსკადიანი, დასავლეთის მკლავი სწორკუთხიანია, წაგრძელებული, თალი და გუმბათი ჩანგრეულია, კედლები კარგად არის დაცული და შეძერწილია შიგნით და გარედ ლამაზად ნათალი მუქი მოწითანო კუბიკური ქვებით (იხ. გეგმა, ტაბ. 23, b); შესავალი აქვს სამხრეთით. ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. ეკლესიის ირგვლივ ძველი სასაფლაო არის. სასაფლაოს დიდრონი ქვები წარმოგვიდგენენ ქანდაკებებს შეკაზმული ცხენებისა, ცხვრებისა და სხვა ცხოველთა.

პატარა მდინარე, რომლის ნაპირზე ეკლესია არის გაშენებული, გამოდის კლდეების ნაპრალიდან, რომლის განი 2 საეენს უდრის. ერთ ნაპირზე ნაპრალისა მაღალ კლდეზე ციხე-კოშკია გაშენებული, მეორეზე დიდი ოთხკუთხედი კოშკი, შეძერწილი მოწითანო ქვებით (იხ. ჩვენი ფოტ. სურათი). ამის შემდეგ მდინარე ფართოვდება, მაგრამ შემდეგ შედის ასეთივე კლდეების ნაპრალში. სოფელი ბაზჩალი-ყიშლა ამ ორ ნაპრალ კლდეებს შუა არის გაშენებული.

ფარნაკი

ფარნაკი (ქარტაზე პერნიაკი)

ფარნაკი მდებარეობს ოლთისის წყლის ორთავე ნაპირზე, იქ, სადაც ბანის წყალი ერთვის ოლთისის წყალს; ამის მახლობლად მარილის სამრეწველოა და სოფელი ავჭალა; აქ ორივე ფრიად მაღალ კლდოვან ნაპირზე ოლთისის წყალისა თითო ციხეა გაშენებული. პირველი მოთავსებულია მარცხენა ნაპირზე ვიწროდ წაგრძელებულ კლდოვან გორაკზე, რომელიც ირგვლივ მოზღუდებულია მაღალი ქვითკირის კედლებით და შეადგენს ერთს მაგარ ციხეს. დასავლეთის ნაწილში ციხისა აშენებულია საკმაოდ დაცული გუმბათიანი პატარა ეკლესია, რომელიც შეძერწილია ტლანქად ნათალი წითე-

ლის ქვეებით; გუმბათი დამყარებულია აღმოსავლეთით აფსიდის კამარაზე, ხოლო დასავლეთით სართავი კამარის ქუსლებზე. საკვირველი ესაა, რომ გუმბათს გადამავალი აფრები სრულიად არა აქვს. გუმბათი ეხლა სანახევროდ ჩამოქცეულია. ეკლესიას შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით; ფანჯრები თითო ყოველის მხრით. გუმბათში ოთხი მრგვალი სარკმელი ყოფილა; გუმბათი ოთხწახნაგოვანია, დაბალი. ეკლესიის დასავლით პატარა სწორი ეზოა (გეგმა ეკლესიისა იხ. ტაბ. 27, **b**; ციხისა ეკლესიით, 29, **a**).

ამ პირველი ციხის პირდაპირ, მარჯვენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა უფრო მაღალი კლდოვანი მთა არის გამაგრებული ზღუდეებით, კოშკებით და სხვა შენობებით, ასე რომ სიმაგრე რამოდენიმე სართულიანია; ნაშთები სახლებისა, ეკლესიებისა და აბანოებისა იპოვებიან როგორც კლდის ძირში, ისე ზემო სართულებშიც (გეგმა ციხისა და შენობათა იხ. ტაბ. 29. **ბ**). ამ სიმაგრეიდან, როგორც აღვილობრივი მცხოვრებნი ამბობენ, მიდის გვირაბი ოლთისის წყალთან.

ამავე მარჯვენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა არის სოფელი **ეგრი-კილისა**, რომლის ძველი ქვის ეკლესიისაგან მხოლოდ აფსიდის ნაწილი მოჩანს და ეტყობა ეკლესია შეძერწილი ყოფილა ნათლის ქვებით.

ნორბერდი

ნორბერდი სომხური სიტყვაა და ნიშნავს ახალ-ციხე-ს. ეს ციხე გაშენებულია კონუსის მსგავსი მაღალი კლდის მწვერვალზე იქ, სადაც ოლორის წყალი (ოლორ-სუ) ერთვის ოლთისის წყალს. მწვერვალი მოზღლდულია მაღალი ქვითკირის კედლებით, სათოფურებით ზემოდ; შუაში ამართულია მაღალი მრგვალი კოშკი. აქედან სულ ბალნარით გზა მიდის ოლორის წყლის ნაპირად ოლორში

ოლორი

ოლორი გაშენებულია მაღალ პლატოზე, ბალნარში; აღმართი ოლორის წყლიდან ოლორამდის ორ ვერსს-ნახევარს შეიცავს. აქ ტაოსკარის უჩასტკის მმართველის სადგურია. ეკლესიის ნანგრევები აღარ მოიპოვება; სულ განადგურებულია, ხოლო ციხეების და კოშკების ნანგრევები მის არემარეში საკმაოდ არის.

ორთისი

ოლორიდან ორთისამდის ორი საათის გზაა; ერთი საათი აღმართით, მეორე დაღმართით. სოფელი სულ ვიწრო ხეობაშია გაშენებული ორთისის წყლის პირად და შესდგება 49 გამუსულმანებული ქართველების სახლისაგან. ირგვლივ სულ ბაღნარია, შემორტყმული სხვადასხვა - ფეროვანი სალი კლდეებით. ერთი კლდე შუა სოფელშია სვეტის მსგავსად ამალღებული და მის მწვერვალზე ლამაზი კოშკია, ეხლა სანახევროდ ჩამონგრეული. თვით სვეტიც დასერილია და თანდათან იშლება, და კოშკის შერჩენილი ნაწილიც მოკლე ხანში ჩამოვარდება, ვინაიდან სვეტის ზემო ნაწილი კოშკითურთ უფრო დიდი და პრტყელია, ვიდრე დიამეტრი მისი გამაგრებული ძირისა; ასეთი სხვა და სხვა კონგლომერატებისაგან შემდგარი ბუნებრივი სვეტები ხშირია ტაოში. ამ სვეტის მახლობლად, ჯამეს წინ, წყაროა ამოშენებული ძველი ნათალი ქვებით წყალსადენად. გეგმა, განაკვეთი და ფასადი წარმოდგენილია ტაბ. 27. **g. i.** სახლები მცხოვრებთა ხისაა, მიწით დახურული. ხისაა აგრეთვე ჯამე, რომლის ხის აივანი შიგნით, პატრონიკეს წინ, შემკობილია ლამაზი ჩუქურთმებით ქართული რიგისა.

კალმახის ციხე და დიდი მონასტერი-ლაგრა ვაჩი-ძორი ანუ ვაჩე-ძორი

ორთისის წყალი ერთვის სალაჩურის წყალს, შემდინარეს ოლთისის წყალისა; ამ წყლების კალაპოტები იმავე დროს გზებია. სხვა გზები აქ არ მოიპოვება, ჩვენ გავყევით ჯერ ოლთისის წყლის კალაპოტს, შემდეგ სალაჩურისა ნიაკომის წყლის შესართავამდის, რომელიც მარჯვნივ ერთვის სალაჩურის წყალს; აქედან ავყევით ნიაკომის წყლის მაღალ ხეობას და მივედით ეხლა დიდ ვანქად წოდებულ დიდი მონასტრის ნანგრევებთან. აქ ხეობა შედარებით ფართოა, წყლის პირად ბაღებით მოცული. ორივე მხრით ხეობისა ფრიად მაღალი მთებია, ქვემოდ ტყით და ბუჩქნარით შემოსილი, ხოლო ზემოდ კლდოვანი. ერთ მაღალ და მიუვალ კლდის მწვერვალზე, საშხრეთის მხარეს მონასტრის ნანგრევებისა, აშენებულია დიდი ციხე, ეხლა მუსულმანთა ჩვეულებით კალად წოდებული. ჩვენის აზრით ეს უნდა იყოს ძველი კალმახის ციხე. პირდაპირი საბუთი ამისი არა გვაქვს, ხოლო როდესაც ადგილობრივ მცხოვრებთ შევეკითხეთ, რას უწოდებთ ამ ციხეს-მეთქი, ყველამ ერთხმად მიპასუხა: კალას-ო;

კალმახი არ გაგიგონიათ-მეთქი? ერთმა ხანშესულმა მიპასუხა: როგორ არაო, ბაბუა ჩემი და სხვა ძველი კაცები მაგას კალმახ-კალას ეძახოდნენო, მაგრამ ჩვენ კალას ვეძახითო.

ქართლის ცხოვრების თქმით, არჩილ მეფის დროს (688 — 718), „სარკინოზნი განძლიერდნენ ქუეყანასა რანისასა და დაეპყრათ გაზირი და სომხითი“. ამის გამო გუგარის ანუ სომხითის მთავარნი, რომელნიც იწოდებოდნენ პიტიახშებად, ესე იგი საზღვრის მცველებად, მიადგენ კლარჯეთს, მაგრამ იქ არ შეუშვეს, და ნახევარნი მათგანნი წარვიდნენ ტაოს. შეიპყრეს კლდე ერთი, რომელსა ერქვა კალმახი, და მუნ აღაშენეს ციხე (ბროსეს გამ. ქართ. ცხ. I. გვ. 181). მარიამ დედოფლის ვარიანტში (გვ. 211) ეს ამბავი ასეა მოთხრობილი: „მასვე ჟამსა (არჩილ მეფის დროს) პიტიახშნი ვინმე არა შეუშუნეს კლარჯეთს სახვად, და წარვიდეს ნახევარნი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი, და აღაშენა ციხედ“. სომხური წყაროების ცნობით, კალმახი ანუ კამახი ტაოში (ტაიკში) 771 წლის ახლო ხანშია აშენებული სომხის მთავრის აშოტ ქველის მიერ († 820. Brosset, Additions, გვ. 159).

ნ. მარრის ახალი ცნობით, კამახი ანუ კალმახი აშენებულია 782 წლის ახლო ხანში ბაგრატიდის აშოტ მისაკერის მიერ, სიმბატის ძისა (იხ. ანი. ლენინგრადი. 1934, გვ. 21). ვახუშტი ბატონიშვილმა არ იცის მდებარეობა კალმახისა, როდესაც ამბობს: „ხოლო კვალად არტანუჯის მდინარის შესართავს ზეით ჭოროხს მოერთვის თორთომის მთიდან გამომდინარე წყალი, რომელი მოდის აღმოსავლეთად: ამ ზევზე კალმახისა არს ციხე კალმახისა, რომელი აღაშენეს პიტიახშთა, დიდ-შენი შაგარი და შეუვალი, იყო საერისთო ტაოსი“ (ბროსეს გამოცემა, გვერდი 118 (1). ჩვენ მორებული გვაქვს თითქმის მთელი ტაო და არსად ისე შეუვალი და მიუდგომელი ციხე არ გვინახავს, როგორც აქ. მე და კალგინი არ ავსულვართ ამ ციხეზე. ლიოზენმა შესძლო ასე და გადმოიღო ფოტოგრაფიულად. ციხე ძალზე დანგრეულია. წარწერები ლიოზენმა ვერ იპოვა. ქვემოდან, მონასტრის ნანგრევებიდან, სახე ციხისა სამჯერ არის გადაღებული. ამ ციხის, ასე ვსთქვათ, მფარველობის ქვეშ ყოფილა გაშენებული ნიაკომის ხეობაში დიდი მონასტერი ვაჩი-ძორი, რომელიც სრულიად უცნობია ჩვენს წყაროებში. ამ მონასტერის არც

1) დ. ბაქრაძე იმეორებს ვახუშტის ცნობას, როდესაც ამბობს, კალმახი მდებარეობს არტანუჯის ზემოთო (ვახუშტის ისტორია, გვ. 137. შენ.).

არსებობა ვიცოდით, არც სახელი, არც მდებარეობა. მხოლოდ ერთს ხელნაწერს საეკლესიო მუზეუმისა № 73 ბომბიციანაზე დაწერილს, რომელსაც აკუთვნებენ მე-11 საუკუნეს და რომელიც შეიცავს ექვსთა დღეს ვასილ დიდისა და გრიგორ ნოსელისა, აქვს მინაწერი ტექსტის ხელით: „სრულ იქმნა ... დიდსა ლავრასა შატბერდს ... კელითა გრიგოლ ვაჩეძორელისათა“ (იხ. თ. ჟორდანიას აღწერილობა, I. გვ. 73). ქვემოდ მოყვანილი მღვიმეში ნაპოვნი წერილებისაგან ჩვენ დავინახავთ, რომ ამ ხეობის და მონასტრის სახელი ყოფილა ვაჩი-ძორი, იგივე ვაჩე-ძორი, ხოლო თავი ეკლესია ამისი აშენებული ყოფილა პირველ მოწამის წმ. სტეფანეს სახელზე.

ეს მონასტერი ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანია ოლთისის ოკრუგისა. ეს უფრო დიდია და უფრო ლამაზი ვიდრე ლექსორის მონასტერი და თავის სირთულით მოგვაგონებს საფარის მონასტერს, ახალციხის მახლობლად, ვინაიდან თავ ტაძარს აქ ახლავს რვა პატარა ეკლესია და სხვა მრავალი შენობა, მაგრამ სამწუხაროდ ყველაფერი ეს მინგრეულ-მონგრეულია. საქმე ის არის, რომ ნიაკომის მცხოვრებთ ეს ადგილი გაუხდიათ თავის მეზრედ, საზამთრო სადგურად (თვით სოფელი მთაზეა გაშენებული) და მონასტრის შენობები გამოუყენებიათ საბოსლედ, სათივედ, საბძელად და სხვა სადგურებად. ყველაფერი ეს ხელს გვიწლიდა შენობათა დეტალების გასაცნობად.

რუკა ადგილისა, გეგმები და განაკვეთები ზოგიერთ პატარა ეკლესიებისა იხ. ტაბ. 19. ყველა პატარა ეკლესია ჩვეულებრივი რიგისაა, ყველა ნაშენია უბრალო ქვით, ხოლო კამარები და ჩარჩოები კარ-ფანჯარათა ნათლის ქვით, შიგნით ყველა შელესილი და მოზატული ყოფილა ფრესკებით, რომელნიც ეხლა უმეტეს შემთხვევაში მოსპობილია. ყველა შენობა ქვითაა დახურული. შუა ადგილს და ძირითად ფუძეს მონასტრისა შეადგენს მოგრძო ოთხკუთხედი გუმბათიანი ტაძარი, სამ-ნეფიანი და მრავალ ეკვტრიანი (იხ. ტაბ. 15). ადგილის უსწორმასწორობის გამო საკურთხეველი სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ არის მიმართული. შენობა შედარებით საკმაოდ კარგად არის დაცული, თუმცა თაღები აქა-იქ ჩანგრეულია, მაგალითად საკურთხეველში უმეტესი ნაწილი, მაგრამ გუმბათი და გუმბათის ყელი მაგრად არის. მრგვალი გუმბათის ყელი, რომლის დიამეტრი უდრის 2,16 საყენს, სულ დაბალია; მისი სიმაღლე არ აღემატება 0,84 საყენს. ის თავის კამარებით დამყარებულია ოთხს მრგვალ სვეტზე. დიამეტრი ქვით ნაშენი სვეტისა უდრის 0,56 საყენს, ხოლო სიმაღლე 2,12 საყ. სვეტები შექერწილია თლილის ნაცრის ფერი

ქვევით. ✓ გეგმა ორი სვეტის თავისა იხ. ტაბ. 17. გადასვლა კვადრატის კამარებიდან გუმბათის ყელის სიმრგვალებზე კონუსისებური აფრებით წარმოებს (იხ. განაკვეთები, ტაბ. 16, 17). თვით დაბალი გუმბათიც კონუსის მსგავსია; ქუსლები, სართავი კამარებისა და იმ კამარებისა, რომელნიც მიმართული არიან სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ერთს სიმაღლეზე დგანან, ხოლო იმ კამარებისა, რომელნიც მიმართული არიან აღმოსავლეთით, უფრო დადაბლებული არიან (იხ. ტაბ. 16). შინაგანი სიმაღლე ეკლესიისა იატაკიდან გუმბათის თავამდის უდრის 6,05 საყენს. გუმბათის ყელში ოთხი ფანჯარაა, აღმოსავლეთის სამს აფსიდაში თითო. დასავლეთის მხრით ორი ფანჯარა ყოფილა, მაგრამ ეხლა ერთი სულ დახშულია და მეორე სანახევროდ შემდეგ მიშენებული სტოათი. კარები თითოა სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით; უკანასკნელი დაბალია და ჩრდილოეთის ეკვტერში გადის. ეს ეკვტერი უაფსიდაა, მაგრამ ტრაპეზის ქვა მიშენებული აქვს აღმოსავლეთის სწორ კედელზე, ფანჯრის ქვემოდ; ეკვტერი კლდეშია გამოკვეთილი, ვიწროა, განით 0,60 საყენი, და უფრო გრძელ კარრიდორს მოგვაგონებს. ჩრდილოეთის კედელში სამი უბეა დატანებული. იატაკი მისი ამალღებულთა ეკლესიის იატაკზე 0,90 საყენით. დასავლეთის მხრით ამას ახლავს შემდეგ მიშენებული პატარა ეკლესია, რომლიც შეერთებულია კარრიდორთან ვიწრო გასავალით აფსიდიდან (იხ. ტაბ. 15). ჩრდილოეთის ეკვტრის შინაგანი შენობა სამხრეთის კედრითაც ემჩნევა ეკლესიას, მაგრამ ამისგან ეხლა მარტო ერთი კედლის ნაწილია დარჩენილი (იხ. იგივე ტაბულა).

დასავლეთის მხრით თავ-ტაძარს თანდათანობით, სხვა და სხვა დროს, რამოდენიმე შინაშენები ახლავს. თავდაპირველად ოთხკუთხედი სტოა, ერთის კარით დასავლეთით, მეორე კარი მას აერთებს ჩრდილოეთის კარრიდორზე მიშენებულს ეკლესიასთან, ფანჯარა ერთი აქვს სამხრეთით და ერთიც კარის ზემოდ, დასავლეთით, თალი გოდრულია; შემდეგ ამ სტოას მიშენებული აქვს ღია კამარებზე დამყარებული კარის ბქე; ამისი თალი აგურისა არის, ჯვარისებური. ორთავე ამ შინაშენის განის კედლებს კონტრაფორსები ახლავს. სამხრეთ-დასავლეთის მხრით კარის ბქეს მიშენებული აქვს პატარა ეკლესია, რომელიც შექმნილი ყოფილა ლამაზი ნათალის ქვევით და შემკობილი ჩუქურთმებით. ქვევი მოუძარცვავთ; ზოგი მათგანი ჩატანებულია სხვა და სხვა საოჯახო უშნო შენობებში ამ საზამთრო სადგურისა. შესავალი აქვს ეკლესიას ეზოდან ჩრდილოეთით, ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. აფსიდა-

ში ორი პატარა უბეა (ტაბ. 15). თალი ჩაქცეული ყოფილა, მაგრამ მცხოვრებთ მიწური ჭერით დაუხურავთ და ეკლესიის საბოსლედ გადაუქცევიათ. ჭერს შეყენებული აქვს შუაში ხის ბოძი ნათალ ქვაზე დამყარებული. ქვას ასომთავრული წარწერის ნაშთები ემჩნევა:

„ .. უძლე .. / ორყ.. / ო: მის / .: ა: ქავთ(არ): “:

ეს შეიძლება საფლავის ქვის წარწერა იყოს.

კარის ჩარჩო ამ ეკლესიას ჰქონია შემკობილი ლამაზი ჩუქურთმებით ირგვლივ და გადაბმული ასომთავრული წარწერით სამი მხრით. ეს ქვები მოუძარცავთ და ჩაუტანებიათ ძირის კედელში ერთ უხეშად შეკოწიწებული საბძელისა ჩრდილოეთის მხრით ეკლესიისა. ორი წარწერიანი ქვა ჩვენ დიდის გაჭირვებით და ვაივაგლახით მაგნის საშუალებით ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ. მესამეს, ვიწროს, ვერ მივუღეჭით, მაგრამ ადგილობრივ წავიკითხეთ. წარწერა ზოგ ადგილას გაფუჭებულია. საერთოდ წარწერა ასე იკითხება:

1. : ქ: ქართველთა: (1) და: აფხაზთა: მეფისა: დიმიტრის: ასულ[ისა]... [პატრონი]სა: რუსუდანისა: დავთვ~თ (?): ყ...
2. და: მათითა: საფასოათა: აღეშენა:
3. ეკოვტერი: ესე: სახელსა: ზ~ა: ყ~დ წ~სა: ღ~თის: მშობლსა: სა: მოძღრობასა: შინა: უჩ...
4. გ~დძს: ძისა: ქრონიკონსა: ფკვ: კ[ელითა].... ა: ცხო...

უქარაგმოდ:

1. ქ. ქართველთა და აფხაზთა მეფისა დიმიტრის ასულ(ისა)... (პატრონი)სა რუსუდანისა დაუთავეთ (?) ყ(ოვლითა)
2. და მათითა საფასოათა აღეშენა
3. ეკუტერი ესე სახელსა ზედა ყოვლად წმიდისა ღმრთის მშობელისასა, მოძღურობასა შინა უჩ...
4. გოდერძის ძისა, ქრონიკონსა ფკვ, კელითა ... ა ცხო..

ქრონიკონი უდრის 1306 წელს. აქ მოხსენებული დიმიტრის ასული რუსუდან არის მეფის დიმიტრი III ასული, რომელიც მისთხოვდა ბულა-დიდს (*Hist. de la Géorgie, II, 1, p. 624*). ამრიგად ეს ეკლესია-ეკვტერი აშენებულია მე-14 საუკუნის დასაწყისში, მაშასადამე წინა შენობანი დასავლეთის სტოა და კარის ბჭე იმაზე წინა დროს ეკუთვნიან. ბოლო დროს, ალბათ იმავე მე-14 საუკუნეში, დასავლეთის მხრით აშენებულია ორ-სართულიანი სამრეკლო, ლამაზად ნა-

1) აქ და ბევრ ადგილას სამ-სამი წერტილი უზის, ჩვენ ორ-ორს ვტოვებთ.

თალი ქვევით შეძერწილი (იხ. ტაბ. 15). ზემო ნაწილი რვა წახნაგოვანია, ქვემო სართული გაშლილი კამარით, 1,28 საჟენის სიგანით, ალაყაფის კარებად არის გამოყენებული ეზოში შესავალად. ამ სამრეკლოსაც ჩრდილოეთის მხრით მიშენებული აქვს პატარა ეკლესია ერთის ფანჯრით აფსიდაში და სამით დასავლეთის მხრით, კარი სამხრეთით აქვს (გეგმაზე ტაბ. 15 აღნიშნული არ არის); საკურთხეველში ორი პატარა უბე მოჩანს. ეკლესია უბრალო ქვითაა ნაშენი. გოდრული თალი აგურით არის ამოყვანილი. ეს ეკლესია კარგად არის დაცული და ეხლა სათივედ არის გამოყენებული.

სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში სამრეკლოს ზემო სართულია, ფანჯრებს შუა, კალატოზს გამოუხატავს თავისი თავი ქვაზე. ეს კაცი მოზრდილი წვერით ზის და ხელი გაუშვერია გასათლელ ქვისაკენ; ქვემოდ ქვისა წერაქვია გამონახული, ზემოდ კიდევ მეორე სათლელი იარაღი და ამას ლამაზი ასომთავრული წარწერა აქვს:

ქე შე გი (= ქრისტე შეიწყალე გიორგი).

ქვემოდ კიდევ ყოფილა რაღაც წარწერა, რომელიც ეხლა გადასულია. შიგნით თავი ეკლესია სულ მოხატული ყოფილა კარგი სტილის ფრესკებით, რომლითაც მოცული ყოფილა კედლები, თალები და სვეტები, ეხლა ეს სულ მოშლილია, მაგრამ ნაშთები ყოველგან ეტყობა; გუმბათის ყელში წარმოდგენილნი ყოფილან წინასწარმეტყველები თავის წარწერიანი გრაგნილებით და მიქაელ მთავარანგელოზი. შერჩენილია წარწერები:

აჰა	კრ	მიქაელ	
ესეო	ენეს	დიდი	
ქლწლი	გონ ცხო	მთ	ძლითა
შიულ	რბდ	ვართ	შნთა
გეს და	ხა	ანგე	
შვას ძე.	რიშნ.	ლზთაჲ	ღდთა.

საკურთხეველში მოჩანან წმიდა მამები, ექვს-ექვსი ფანჯრის ორივე მხრით და ერთი წელსზევითი სურათი ანგელოზისა, აფრებზე ემჩნევა მახარობლები. სვეტებზე და კამარებზე ნაშთები სხვა და სხვა წმიდათა, მეფეთა და წამებულთა, მაგრამ მთელად არც ერთი არ შენახულა; საკურთხეველის ორ ღრმა უბეში (გეგმაზე ერთია აღნიშნული) ემჩნევა ფრესკები, მარჯვენაში დაცულია იოანე ღვთისმეტყველი, დასავლეთის ფანჯრის ორივე მხარეს თითო ფიგურაა მთელის ტანით, იოაკიმე და ანა, იოაკიმეს სურათი გადმოღებულია; თვით ფანჯრის თაღში ანგელოზია. ამ ფანჯრის ქვემოდ მრგვალი სარკმელია.

ირველივ ვაჩი-ძორის თავი ეკლესიისა მრავალი შენობის ნა-
ნგრევებია. ამათში ერთი თალიანი შენობა სამხრეთის მხრით არის
სულ ახლო ეკლესიასთან (გეგმა მისი იხ. ტაბ. 15).

მეორე დიდი ოთხკუთხედი შენობა არის ჩრდილო-აღმოსავლე-
თის მხრით. ეს უნდა ყოფილიყო საოსტიგნე (სასადილო სახლი).
ამას აქვს შესავალი დასავლეთით და სამ იარუსად განაწილებული
ორ-ორი ფანჯარა სამხრეთით. ქვემოთი ორი ფანჯარა სარდაფს
ეკუთვნის, რომლის შესავალი ეხლა აღარ მოჩანს. ზემო ნაწილი ამ
შენობისა ეხლა გაყოფილია ხის ქერით ორ სართულად. ზემო ნაწი-
ლი გადაქცეულია სათივედ და დახურულია ხით. თალი კარგი ხანია
ჩაქცეულა.

ამ საოსტიგნეს და ტაძარს შუა მეორე თალიანი ქვის შენობაა,
წვერთებული ერთთან და მეორესთანაც (იხ. ტაბ. 15). შენობა თაღს
ზემოდ დახურულია მიწით და ეს სახურავი იმავე დროს ბანად არის
გამოყენებული. შენობა სალარო უნდა ყოფილიყოს ძველ დროში
(იხ. ტაბ. 17).

სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით თავი ეკლესიისა რამოდენიმე
შენობის ნაშთია. ყველაზე მნიშვნელოვანი არის დიდი ოთხკუთ-
ხედი მოგრძო შენობა, ეკლესია ერთ-აფსიდიანი, ხოლო თვით ორ-
სართულიანი. ქვემო სართული აკლდამას წარმოადგენს... შენობას
ორივე მხრით სიგრძეზე ერთობ გამოწეული პილიასტრები აქვს მი-
შენებული და ამ პილიასტრებზე კამარებია გადაყვანილი. შუა ნა-
წილში ერთ კამარაზე ბალკონია.

შენობას სამხრეთით აქვს შესავალი კარი და სამი ფანჯარა. ამ
შენობაზე (ეტყობა შემდეგ დროში) მიშენებულია საკურთხეველი.
ასე რომ, ჩვენის აზრით, შენობა წინეთ ეკლესია არ ყოფილა, ხოლო
შემდეგ დროში გადუქცევიათ ეკლესიად და მოუხატავთ ფრესკებით.
ფრესკები საკმაოდ კარგად არის შენახული, ფერადებიც ნათლად
მოჩანს, მაგრამ ისე ძველი არ არის, როგორც თავი ეკლესიისა; რიგი
მათი და ფერადებიც სრულიად ისეთია, როგორც ჩვენ ვიპოვნეთ
1902 წელს სოლომონ კალის მღვიმის ეკლესიაში და რომელიც
ეკუთვნის მე-15 საუკუნეს, ათაბაგების დროს. (იხ. მე - XII ტომი
მოსკოვის საზოგ. მატერიალებისა, გვ. 82 — 84). გარჩევა და გად-
მოღება ფრესკებისა შეუძლებელი იყო, ვინაიდან ამ შენობის შუა
წელში ხის ქერი იყო გაკეთებული და ზემოდ დახურული მიწით,
ერთი არშინის სიმაღლით. ამრიგად ეკლესია ორ-სართულად იყო
გაყოფილი; ქვემო ნაწილი საბოსლედ იყო გამოყენებული და ზე-
მოთი სათივედ. ჩვენ დროს ეს სართული სულ თივით იყო გაჭედი-

ლი და დაცლა მისი შეუძლებელი გახდა, ვინაიდან პატრონი იქ არ იყო, ხოლო დასავლეთის კედელზე ზემო სართულში მოჩანდა ერთ ადგილას თავები წმიდათა ასომთავრული წარწერებით: „წ~ა ეფრემ ასოვრი, წ~ა საბა, სიმეონ მესვეტე“ და სულ ზემოდ, მეფის სურათი გრაგნილით, რომელზედაც ეწერა: „ნეტარ არს კაცი“. ქვემო სართულში დასავლეთის კედელზე ჩვენ შევამჩნიეთ: „წ~ა დ~ე, წ~ა ევსტათე, წ~ა პროკლე“. (ესენი გადაღებულია ფოტოგრაფიულად). ჩრდილოეთის კედელზე ზემო სართულისა განირჩევოდა თავები ფიგურებისა წარწერით: „ ალექსანდრიელი, ხალამპრი“ (ესენიც გადაღებულია ფოტოგრაფიულად).

ვაჩი-ძორის მახლობლად მღვიმეში ნაპოვნი საბუთები.

ჩვენს ვაჩი-ძორის მისვლის წინა დღეებში ერთს მონადირეს ამ ნანგრევების მახლობლად კლდის წვერზე მოეკლა გარეული თხა. თხა ძირს აღარ ჩამოშვებულყო, შუა ნაპრალზე კლდისა დასცემომოდა ერთი მღვიმის ამოშენებულ კედელს, ჩაენგრია შერყეული კედელი და ჩავარდნილიყო მღვიმეში. მონადირე ასულა ზევით თხის ჩამოსატანად და მღვიმეში უპოვნია მთელი შეკვრა საბუთებისა, ზოგი დამპალი იყო, ზოგი ნაწილობრივ გადარჩენილიყო და ზოგი მთელად. მონადირემ საბუთები მოართვა უჩასტკის უფროსს, ფეოდორ ინჟავეტსკის, რომელიც ჩვენთან იყო. ჩვენ გვინდოდა წამოგვეღო საბუთები. ნაჩაღნიკიც მომხრე იყო, მაგრამ მეორე, ჩვენთან მყოფმან, ყარსის ლუბერნატორის საგანგებო მოხელემ, სტეფანე ერმოლაევმა განაცხადა, რომ კანონით ნახული საბუთები ჯერ უნდა გადაეცეს ლუბერნატორს და შემდეგ შეიძლება მათი ამა თუ იმ დაწესებულებაში წარდგენაო. ჩვენ საბუთები გადმოვწერეთ და ფოტოგრაფიულადაც გადმოვიღეთ და მათი სურათები და ტექსტები მოგვყავს აქ (იხ. ტაბ. I — V). სულ ექვსი საბუთია, ხუთი ქალაღზეა დაწერილი. ერთი ტყავზე, ორის მარტო თავია დარჩენილი, ოთხი სრულად არის დაცული. ყველა დაწერილია მხედრულის ხელით. ჩვენის აზრით. მე-15 საუკუნის პირველ ნახევრისა.

I

პირველი საბუთი (იხ. ტაბ. I.) ფრიად საყურადღებოა. თქმა არ უნდა, ის ეხება იმ მონასტერს. რომლის ახლოს ნაპოვნია და ამით ირკვევა, ამ ახლა ვანქად წოდებულის მონასტრის, ძველი სახელი ვაჩი-ძორი ანუ ვაჩე-ძორი (როგორც დავინახეთ, შატბერდის ხელ-

ნაწერის გადამწერი ვაჩეძორელად არის მოხსენებული). შინაარსით საბუთი წარმოადგენს დადგენილებას ვაჩი-ძორის მონასტრის მოძღვარ კანდელაკის და საერთოდ კრებულისა. ამ დადგენილებიდან ვტყობილობთ: მოძღვარ კანდელაკს და კრებულს უთხოვიათ ერისთავთ ერისთავის და მეჭურჭლეთ უხუცესის ზაზა ფანასკერტელისათვის, რათა მას მონასტერი ვაჩი-ძორი გაენთავისუფლებია სამონასტრო გადასახადის ალავისა-გან. ზაზას თხოვნა შეუწყნარებია და მათთვის მიუცია გუჯარი „თავსა და ბოლოს ფიცით“, რომ ერთი ტეზოლ-ის ალავთა მეტი ალავი მათ არ ეთხოვებოდეს. კრებულს სახუჭოდ გაუჩენია ექვსი წირვა დღესასწაულთა დღეს წელიწადში ზაზასათვის. ფრიად საყურადღებოა კიდევ ერთი გარემოება. კრებული პირობას იძლევა, თუ ერისთავმა შემდეგში რაიმე ახალი გადასახადი შემოიღო, ისინი ვალდებულნი არიან ეს გადასახადი შეკრიბონ და ერისთავს დროზე წარუდგინონ, და ალავის აღმოფხვრა ამ ახალ გადასახადზე უარის სათქმელად არ გამოიყენონ. თვით ტერმინი ალავი არსად სხვა საბუთებში ჯერ ჩვენ არ შეგხვედრია. ალბათ ეს სამონასტრო გადასახადი მარტო ტაოში იყო შემოღებული. ამ ტერმინიდან უნდა იყოს ნაწარმოები ჩვენში დარჩენილი გვარი ალავიძე. ალავიძენი, სხვათა შორის, ლეჩხუმში ცხოვრობენ. ჩვენი საბუთი პირია იმ დადგენილებისა, რომელიც მონასტრის კრებულს ზაზასათვის მიუერთმევია.

ამ ზაზა ფანასკერტელის ასული უნდა იყოს სითიხათუნ, ვახტანგ IV ცოლი († 1444), დასაფლავებული ბანას; იქვეა დასაფლავებული ვახტანგ IV-ეც 1445 წელს. ჩვენი საბუთი და სხვა ამას ქვემოდ მოყვანილი წერილებიც მე-15 საუკუნის პირველ ნახევარს უნდა ეკუთვნოდნენ. ამას ეთანხმება მხედრული ხელის ზასიათიც წერისა. მე-15 საუკუნის მეორე ნახევარში, დაახლოვებით 1465 წელს, ზაზა უკვე ფანასკერტიდან გადმოესახლა ქართლში და გახდა მამამთავრად ციციშვილთა გვარეულობისა (ქართ. ცხ. II, გვ. 154). ის დაბატულია ყინწვისის ეკლესიის დასავლეთის მხრის ეკვტერში, რომელიც მას მიუშენებია და მოუხატავს. წინეთ ის მთელის ტანით ყოფილა დაბატული, მაგრამ როდესაც მე გავშინჯე, ფრესკის მარტო წელსზევითი ნაწილი იყო დარჩენილი. მოგყავს აქ ეს პირველი საბუთი:

ქ: თქუნ: პატრონთა: ნათელსა: და თქუნთა: შვილთა: მეჭურჭლე
თა: უხუცეს: ერისთავთა: ერისთავსა: ფანასკერტელს: ზაზასა: და
თქუნსა: ძმასა: ციცის: კადრეთ:ესე: წიგნი: და პირი: მტკიცე: მიზე

ზე შემოუღებელი: კადრე: და მოგაქსენეთ: ჩუენ: ვაჩი ძორისა (1)
 მოძღუარმან: კანდელაკმან: და ერთსულობით: კრებულმან:
 მოვედით: კართა: ზედა: ვიჩივლეთ: რომე: რაცა: დროსთანაცა:
 სათხოარი: შემოვიდის: მონასტრისა: შესავალშინა: ალავეთა: ამოსა
 წყუედლად: დაგსხონან:(2) მოიკლეთ: რომე: ვერა: ამოვიდოდით:
 დიდი: მისჭირდის: ალავეთაგან: ქუეყანას მოიკლეთ: და შეგუიწყალე
 თ: თქუენად: სამლოცველოდ: და ალავისა: მოსლა: ამოგუიგდეთ:
 რომე
 ერთ: ტეზოლისა: ალავეთა მეტი: ალავი: არა: შემოვიდეს: რაცა:
 ქუეყანას: უკანა: სათხოარი: იყოს: რასთანაცა: მისა: წიგნსა:
 გუიბოდებდეთ
 ვინცა: მოძღრად: ვიყნეთ: და მონასტერსა: ჩუენ: მოვკრეფდეთ:
 ჟამიერად
 ქუეყანას: უკანა: მოგაქსენებდეთ: დაუყონებლად: რომე: არა:
 შეგეც
 ილნეთ: რაც კართა: ზედა: თქუენითა ნებითა: არა: გუირვთ: (3)
 და გუიბე
 დნეთ: საურავითა: თქუენითა: საპირნოყედ: სხუა: არად: დაგიყო-
 ვნოთ: ჟა
 მიერად: მოგაქსენოთ: რასთანაცა: ისი: პირი: სათხოარი: იყოს:
 არა: მი
 ზეზი: შემოვიდოთ: უ(ა)ლაობითა: დაკლებული: არა ვქნათ: თუ:
 ესე: პირი: და წიგნი: არა: გავათავოთ: თქუენ: პირადნი: უბრალონი:
 იყუნეთ: და ჩუენ: ვიყუნეთ: ამა: ფიცისა: და პირისა: გამტეხელი:
 ამისი: სიმტკიცე: თავსა: და ბოლოსა: თქუენ: უკუ(ე)ფიცით: ექს
 ი: წირვა: დღესასწაულთა: თავად: გარიგონ: ჩუენთა: შემდეგო
 მთა: საუკუნოდ: ზაზასათუის:

II

მეორე საბუთი (იხ. ტაბ. II) წერილია, როგორც ეტყობა, ერის-
 თვის ზაზა ფანასკერტელის კარის კაცისა ანტონისა ვაჩიძორის მო-
 ნასტრის მოძღვრის აბრაამისადმი მიწერილი. ის აფრთხილებს აბ-
 რაამს, თუ თავისთვის ავი საქმე არ უნდა, ზაზას უნახავად ციცი არ

1) წინეთ წერებულა „ვაჩისძორისა“, მაგრამ შემდეგ ს წა-
 უშლიათ.

2) დაგვსხნან (?).

3) ესე იგი: გვიურვოთ.

ინახულოს. ზაზას ის ამოურჩევეა შუა კაცად მის და მისი ძმის ცი-
ცის შორის. ეტყობა, ძმათა შორის რალაც დავა ან უსიამოვნება ყო-
ფილა. ცხადია, ვაჩიძორის მოძღვრის ავტორიტეტი დიდი ყოფილა,
რადგან ერისთავი ზაზა მხოლოდ მას ირჩევს შუაკაცად, და სხვა კა-
ცი არ უნდა შუა შემოიყვანოს. ტექსტში ზოგიერთ სიტყვას უზის
სრულიად ზედმეტი შემოკლების ნიშანი:

: ქ: შიწა: წმიდათა: მადლთა: თქუ~ნთა:
შემთხუვის: მონატრი: ანტონი: გრძლად:
კადრები: არ: დაგრჯი: მოძღურის: აბრა
მის: მადლმან: ჩემგან: არ გეკადრების: მოკსე
ნება: და სხუად: ეზომს: მოგაქსენებ: რომე: თ~უ:
ანუ: პატრონი: ზაზა: არ მოგიმღურებია: და
ა~ნუ: შენის: თავის: ჰავი: არ გინა: პატრონი
სა: ზაზას: უნახავად: ციცი: ნუ: ჰნახავთ: აქა:
მოუქსენებია: და ნულარას: დაიყოვნი: წამო
დით: შენითა: პირითა: ეპირიანების: პატ
რონს: ზაზას: ციცი:
საუბარი: და უთქუენს:
კაცს: არ შემოიყვანს: შუა:
და წამოუვალობას: ნუ
იქთ: სხუას: ნუვის: მოუცდი: შენ: წინათ: გა
მოისწრაფე. და დღე: და ღამე: წამოდი: საქმე:
აქეთ: არის: ნულარ სდგა: წამოდი:.

III

მესამე საბუთი (იხ. ტაბ. III) წარმოადგენს წერილის პირს, რო-
მელიც მიუწერიათ ალბათ ვაჩიძორის მოძღვარს დავითს და ჯუ-
რელს (ჯვარის მონასტრის ყოფილ ბერს) ბართლომეს ყოფილის
(უნდა ვიფიქროთ) ქრისტეს საფლავის ბერის პატრონის ნიკოლოზი-
სათვის. ნიკოლოზი, როგორც ეტყობა, ყოფილა ვაჩიძორის მონას-
ტერში, მაგრამ რალაც მიზეზის გამო წასულა და ხავალს (ალბათ აქაც
მონასტერი იყო) დამდგარა. წერილის ავტორებს მასთან გაუგზავ-
ნიათ მისი გამზრდელი ბერი და სთხოვენ უკან დაბრუნდეს და მათ-
თან იღვაწოს ამ წმიდა სტეფანეს (ვაჩიძორის) მონასტერში. ამავე
დროს რალაც პრეტენზიის დასაკმაყოფილებლად მას უთმობენ მა-
მულს ნამორეთს. ხავალი უნდა უდრიდეს ეხლანდელ ხუვანს ხუთ -
ვერსიანი რუკისა, სათათრეთში, ყოფილი საზღვარის მახლობლად,
მთის დათქალაბაშის ძირში, სამხრეთ-დასავლით ანწავისა.

ქ: პატიოსნისა: ცხოველს: მყოფელის: ქრისტეს: საფლავისა:

მადლითა: შექ
 ურვილო: პატრონო: ნიკოლოზ: თქუენნი: მიწანი: და: აწვე:
 წინაშეებისა: მო
 ნტრენი: მოძრი: დავით: ჯურელი: ბართლომე: მოგაკსე-
 ნებთ: თქუენშან: მადლ
 მან: არ: გეკადრებოდა: რომელ: ჩუენი: უნახავი: წახუე: აწ:
 და: ვინათგან
 ლთი: გუწყალობს: და: მანდა: ხავალს: ხარ: პირველი: თქუ-
 ენი: გა
 მზრდელი: წამოვიდა: თქნსა: წინაშე: და: ჩუენ: ნამორე-
 თი: მოგუი
 კსენებია: თქუენსა: გამზრდელს: ნუ: გაბედითებთ: ესეთთა:
 ჟამთა
 შიად: მერმე: ამა: წმიდასა: სტეფანეს
 ნუ: მოეშორები: ესეცა: დიდი: ლუ
 აწლია: რომელ: ამა: მონსტერსა
 და: ეკლესიასა: ილუწიდე: საღმრ
 თოთა: საქმეთა: მიერი: კულა: იგივე
 მოგაკსენოთ: ჰავნი: ჟამნია: და: ამაზე: ვითარ: ერდგან: ვი-
 ლუაწნეთ (?)
 ნებითა: ლთისათა: შევიგნეთ: თუ: რასა: მშვიდობასა: მოგ-
 ვავლენ
 ს: ლთი: და: ესე: წიდა: * სტეფანე: ბორჭისა: კიდე: მოეშალა
 თქუენი: მიზეზი: ესე: თუა: აჰა:
 თქუენ: მამული:

IV

მეოთხე საბუთი (იხ. ტაბ. IV) წერილია საბასი, ვაჩიძორის მრ-
 ძღვრისა პატრონ ნიკოლოზთან, ალბათ იმავე პირთან, რომელიც
 მოხსენებულია წინა წერილში, მაგრამ, სამწუხაროდ, წერილის მარ-
 ტო თავია დაცული.

ქ: ლთო: ჩემო პატრონო: და სულისა: ჩემ
 მისა: იმედო: ნიკოლოზ: მიწასა: და
 ღირსთა ოდნად: თქუენთა: ლოცვათა: სმენისა: (1) მო
 ნატრესა: საბასა (2): ნეტარძი: თუ აწ

1) ნამდვილში: სმენი: სა

2) ეს სიტყვა ორჯერ ყოფილა დაწერილი, მაგრამ პირველი წაშლილია.

ცა უმიზეზონი: სუფევთ: მე ვითა: თქუნთა: მად
 ლთა: ნატრა. მმართვებს: აგრე: მომინდო
 მია: და მენატრების: თქუნთა: მადლთა: შემთ
 ხუვა: მერმე: გრძლად: მოკსენებითა: ვე
 ღარას: ვიკადრებ: სულამდი: ველარა
 ს: ვიკადრებ (1) რას: ამა: წინასთუისცა: მომიკსენე
 ბია: რთულითა: განალამცა: წინაშე ვითა
 თუ სულნი: გამიძლებენ: მე რომ თქუნესა: ნახვა
 სა: ველირსო: განალამცა: მაშინ: ნეტარძი...

V

მეხუთე საბუთი (იხ. ტაბ. V) ეტყობა ნასყიდობის წიგნია, შავ-
 რაბი შესავალია დაცული, სხვა აკლია; წიგნის მიმცემია თევდორაძე
 ლომინა.

ს~ხლითა. ღ~თის. შამისა: ძისა: სოლისა. წმდ
 სა: მოხებითა. ყლდ: წმინდისა. დედოფლის [ჩუ
 ნი]ს: ღ~თის. მშობლის: მარიამისითა: ძლიერებ
 [ითა] ცხოველს: მყოფლის. ჯოარის. რომელს
 [ზე]და: განპყრნილი: იქმნ [უკრწნელნი] მკ
 ლავნი: თსნი: კსნის. და ცხორებისა [ჩუ
 ენი]სა: დყვლთა: წმნდათა: რომელნი
 [საუკ]უნითგან: სათნო: ეყვნს: უფ~ლს ჩ~ნს
 [სა] ქრისტეს: მე: თევდორაძეს ლომინას: ...

VI

მეექვსე საბუთი არის ნასყიდობის წიგნი ტყავზე დაწერილი
 მოსახო მხედრულის ხელით მე-15 — 16 საუკუნისა. ეს საბუთიც
 გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად, მაგრამ მქრალად გამოვიდა. ვი-
 ნაიდან ტყავი გაყვითლებული იყო, და ამიტომ სურათი არ მოგვყავს
 აქ. საბუთი საყურადღებოა ორი სოფლის სახელის გამოსარკვევად
 ვაჩი - ძორის მახლობლად. ეს არის **პარგრძორი**, რომელიც უნდა უდ-
 რიდეს ეხლანდელ **პარისორს** ვაჩი-ძორის სამხრეთით, ხოლო **ორისა**
 უნდა იყოს ეხლანდელი ორი ვაჩი-ძორის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.
 პარგრძორის წყალი. დღე, ერთვის სალაჩურის წყალს

ჭ. ღთსა: და: ყოველთა: წ~თა: მისთა:
 უჟამდგომლობითა: და წ~ისა: პირველ:

1) ნამდვილში: ვიკადრებ

მოწამის: სტეფანესთა: დაგიწერეთ:
 დაწერილი: ესე: მტკიცე და: უქცეველი:
 ჩუენ პარგრძორელთა შა ... ან: (1) ვარ
 დაკმან: ონოფრე: და: ბასილმან: და ჩ
 უენტა: შვილთა: და: შვილისა: შვილთა:
 და მოგყიდეთ: ჩუენი: ყანა: პარგრძორის
 წყლის: აქათი: ორისისაკე: შენ: ანდ
 რიკის ძესა: გიორგის: და შენსა შვილსა:
 და ყოველთა: სახლისა: შენისა: მომავალთა:
 ავიღეთ: სრული: ფასი: და: შევსჯერ
 დით: გისურნეს (?) ღმნ: და: წმან:
 სტეფანე: მოწმენი: თავად: ღთი: კაცთაგან:
 ჭახურალი: აკაკი: და მისი: ძმის წული:
 გიორგი: ტუმლელ მაჭჩი: (?) მიხაელ:
 მოსე: ჩუენტა: ნებითა: და წმითა:
 გულითა: მოგვიცემია: ვინცა: ვინ:
 ამ: წერილისა: მშლელად: გამოჩნდეს:
 ჰრისხავსმცა: მამა: ღმრთი: სული: წმიდა:
 და ყოველნი: წნი: მისნი:

ტაოსკარი

ძველ ისტორიულ სახელს ამ ქვეყნისა ტაო-ს, რომელიც ცნობი-
 ლია ქსენოფონტეს აღწერილობით მეოთხე საუკუნედან ქრისტეს წინ,
 ეხლა მოგვაგონებს ზოლმე მარტო ამ დაბის სახელი, ტაოს კარი. ეს სა-
 ხელი ზედ გამოჭრილია ამ ადგილისათვის, ვინაიდან ტაოში ვიწრო
 კლდოვან გამოსავალს მდინარისა თუ ხევისა კარს უწოდებენ, მაგა-
 ლითად, ნარიმანის კარი, კისხას კარი (ეხლა კისხა-ტაპუ) თორთუ-
 მის მახლობლად და სხვა. ტაოსკარი გაშენებულია ერთობ ფართო
 დაბლობში ანუ ქვაბულში, იქ, სადაც ტაოსკარის წყალი ერთვის
 სალუჩურის წყალს. ეს ქვაბური ყოველ მხრით შემოზღუდულია მა-
 ლალი კლდოვანი მთებით და აქ იყრიან თავს გარდა სალაჩურის და
 ტაოსკარის ხეებისა კიდევ სხვა ხუთი პატარა ხევი. მთელი ეს ჩაღრ-
 მავებული ფართო ხევი ტაოს კარისა მოცულია ბაღნარით და ბაღე-
 ბი გაგრძელებულია მარცხენა ნაპირზე სალაჩურის წყალისა ოთხს
 ვერსზე. ბაღების ბოლოში, ასი საეენის სიშორით წყლის ნაპირისა,

1) ამ სიტყვის შუაში ტყავზე ეხლა ნახვრეტია.

ფრიად დიდი მღვიმეა. აღმოსავლით ტაოსკარისა, ყოფილ ოსმალეთის საზღვარზე, ზეკარია (უღელტეხილი), რომელსაც ჰქვია **კიშკარი**. ამას ზემოდ მეორე ზეკარია და სახელ დევს **საჩინო**. როგორც ხედავთ, ქართული სახელები აქ ყოველთვის დავიწყებული არ არის. ოლთისის წყლის შესართავთან სალაჩურის წყალის ნაპირები ფართოვდება და ხეობა აქ უფრო ვრცლად იშლება ვიდრე ამას ვხედავთ ქალაქ ოლთისის და ბანას შორის. მახლობლად სალაჩურის წყალის შესართავისა სოფელ **კრან**-ში დიდი ციხეა.

ტაოსკარში ჩემს დროს იყო სადგური, „პოსტი“ საზღვართა დამცველი გუშაგებისა. მოსახლეობას შეადგენდა უმთავრესად გამაჰმადიანებული ქართველები, 100 კომლამდის; ადგილობრივი ბეგი ხიმშიაშვილი იყო, დარვიშ-ბეგი. ხიმშიაშვილების მიერ არის აშენებული ტაოსკარის ჯამე 1072 წელს გიჯრისა; ქვის ოთხკუთხედი შენობაა ოლთისის ჯამეს გეგმისა, მაგრამ არა ისე ლამაზი და შემკობილი. ხოლო მისი ხის მიმბეთი და კათედრაც ლამაზად მოხარატებულია. მის ახლოს ძველი აბანოს შენობა არის, ეხლა დაქცეული. ზემო ნაწილში დაბისა, ლამაზ ბაღნარში, დაცულია ორი ძველი ქართული ეკლესიის ნანგრევი. უმთავრესი მათ შორის ეკუთვნის მრგვალი რიგის ეკლესიის ტიპს; გეგმა მისი მეტად ორიგინალურია და მასთან ერთობ ლამაზი (იხ. ტაბ. 12 და 13). განმეორება ამისა არ მოიპოვება არც ჭოროხის ბასეინში, არც სხვა ადგილას საქართველოში; ის ფრიად თავისებური უნიკუმი. კორპუსი ეკლესიისა ეხლა სანახევროდ მიწაშია ჩასული; შენობა დიდად დაზარალებულია. შიგნით და გარეთ შეძერწილია ლამაზად ნათალი არა დიდრონი ქვებით. რომელნიც ეხლა უმეტეს შემთხვევაში მოძარცვულია. გუმბათის ყელიდან აღმოსავლეთის ნაწილია დარჩენილი, ერთი ფანჯრითურთ. ეს და სხვა ნაშთები იძლევა საშუალებას ტაძრის საზოგადო სახის აღდგენისა, რაც შეასრულა ინჟინერმა ა. კალგინმა (იხ. ტაბ. 14).

შინაგანი გეგმა ტაძრისა რვა-ბოლოიან ვარსკვლავს მოგვაგონებს; გარედან ის გამოდის თექვსმეტ - წახნაგოვანად. რვა მოგრძობურჯი. რომლებიც შეადგენენ კარდინალურ ფუძეს მთელი შენობისა. იწყებიან კედლებიდან და ცენტრისაკენ თანდათანობით იწროვდებიან და თავდებიან სამი-მეოთხედის სვეტებით, რომლებზედაც დამყარებულია ფართო გუმბათი თავის გუმბათის ყელით. ამ ბურჯებთა შორის რვა განიერი ოთხკუთხოვანი სენაკია მოთავსებული, გოდრული თალით გადახურული. ესენი მოგვაგონებენ რამოდენიმედ გოთურ-რომანულ ტაძართა კაპელებს. განი სენაკისა 1,13

საყენია, სიღრმე 1,30 საყ., ხოლო სიმაღლე 3,40 საყ. გარედან თითოეულ ბურჯის სიღრმეში სამ-კუთხიანი უბეა, რომლის მხარეები 0,72 საყენს უდრიან; ~~შინაგანი ეკლესია გუმბათი რვა-კუთხედიანი~~; დიამეტრი სიმრგვალისა, რვა-კუთხედში შეძერწილისა, უდრის 4,40 საყენს, შუა ნაწილი ტაძრისა დახურულია გუმბათოვანი თალით; შინაგანი რვაკუთხედი გუმბათის ყელზე გადადის ორი წინ-გამოწეული; ერთი მეორეზე დადგმული, პატარა კამარების საშუალებით (იხ: განაკვეთი, ტაბ. 13). შინაგანი სიმაღლე ეკლესიისა, შუა ნაწილისა უდრის 7,30 საყენს. ყოველ სენაკში თითო ფანჯარაა, ხოლო გუმბათის ყელში ოთხი (იხ. ტაბ. 14). აღმოსავლეთის სენაკი საკურთხეველად არის გამოყენებული და მას ორივე მხრით თან ახლავს ბურჯების სისქეში გამოკვეთილი ღრმა უბეები, განით 0,45 საყ.; რომელნიც აღმოსავლეთის მხრით გამოდიან გარედ პატარა მრგვალი ლამაზი სარკმელებით. ეს უბეები სამკვეთლოს და საღაროს შემცველნი არიან, თუ არ რეალურად, სიმბოლიურად მაინც. აღმოსავლეთის ფასადის კლიშე დამზადებული იყო, მაგრამ სამწუხაროდ ალბომში არ შეუტანიათ, და ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას ის აქ ვუჩვენოთ. შესავალი აქვს ტაძარს დასავლეთით; სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ირგვლივ ტაძარს უვლის ორ-საფეხურიანი ზეძირკველი; ამაზეა დამყარებული თექვსმეტ - კუთხიანი პრიზმა, რომლის განივა უდრის 8,06 საყენს; ეს პრიზმა თავმოკვეთილი თექვსმეტ - წახნაგოვანი პირამიდით გადადის მეორე, 4,53 საყენიან პირზმაზე. სიმაღლე პირველი პრიზმის კედლისა უდრის 3,17 საყენს: მეორესი გამოურკვეველია, ვინაიდან ლავგარდანი (კარნიზი) დაცული არ არის. საზოგადო სახე ამ საუცხოო სახუროთმოძღვრო ნაშთისა მავზოლეის მოგვაგონებს. შინაგანი შემკობილება ეხლა აღარა ჩანს, მაგრამ დ. ბაქრაძე, რომელმაც ეს ნანგრევები ინახულა 1881 წელს, ამბობს, რომ გუმბათის ყელის ძირში მოჩანდა ფრესკებიდან ფეხები წმიდანებისაო (იხ. მისი დღიური წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავში). ეტყობა, მის დროს ნანგრევები შედარებით უკეთ ყოფილა დაცული.

ძველი აშენებული უნდა იყოს მე-9 საუკუნეში. ყოველ შემთხვევაში ის მეთექვსმეტ საუკუნის პირველი ნახევრის უგვიანესი არ არის. გარეგანი სახე დაცული ნანგრევებისა კარგად არის გამოსული ჩვენს ორს ფოტოგრაფიულ სურათზე.

აღმოსავლეთის სახე ეკლესიისა, როგორც აღვნიშნეთ, ალბომში არ შეუტანიათ, მაგრამ ის ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგში არის ნაჩვენები მე-126 ნომრით, რომელიც თბილისში დაი-

ბექდა 1920 წელს. სამხრეთით ამ თავი ეკლესიისა მოიპოვება ნანგრევები მეორე მოზრდილი ეკლესიისა, რომელიც შეძერწილი ყოფილა ისეთი თლილის ქვებით, როგორიც თავი ეკლესია, მაგრამ ამ შენობის მარტო საძირკველი მოჩანს სრულად და ნაწილი კედლებისა. გეგმა მისი წარგძელებული ოთხკუთხედიანია, განიერი დასავლეთის ნახევარში და უფრო ვიწრო აღმოსავლეთის მხარეს, რომელიც აფსიდით თავდება. აფსიდაში ერთი ფანჯარაა, მეორე მოჩანს სამხრეთის ნაწილში, დასავლეთის მხარეს (იხ. ტაბ. 28, **გ**, და არა 28, **ა**., როგორც აღნიშნულია სარჩევში. 28; **ა** არის ოკამის ეკლესიის ნანგრევების გეგმა კოლაში).

ტაოსკარის ხეობაში წესავალთან ჩვენს დროს დაცარიელებულ სოფელში, ალბათ მცხოვრებნი საზაფხულოდ მთაში იყვნენ გახიზნულნი, ჩვენ ვნახეთ კიდევ ერთი ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია უბრალო ქვისაგან ნაშენი, მაგრამ კარგად შენახული. შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. სამხრეთის მხრით ეკვტერი აქვს მიშენებული, კარგად დაცული. შიგნით კედლები ფრესკებით ყოფილა მოცული. ნაშთები საკმაოდ მოჩანს საკურთხეველში, სამხრეთის კედელზე და თაღებზე. აქ კედლებზე მრავალ ადგილას მხედრული წარწერები მოჩანს, უმეტეს შემთხვევაში გაფუჭებული. ერთს ადგილას იკითხება მე-14 — 15 საუკუნის მხედრულით:

ქ. ამისა დამწ[ერელსა] ცოდვილსა დავითს შეუნდნეს. მისა მეუღლესა

მეორე ადგილას: „მარკოზს შ~ს ღმერთმა“.

ფანასკერტი

ტაოსკარიდან დაებრუნდით ოლორში, გამოვიარეთ სოფელი კიახი, სადაც ცხოვრობენ 12 კომლი მაჰმადიანი ქართველები. აქ ყოფილა პატარა ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია, ეხლა მარტო საძირკველი მოჩანს. მეორე სოფელი გზაზე ოლორისაკენ არკუნისი იყო. აქ დაკბილულ მაღალ კლდეზე მოჩანს ნანგრევები ციხისა. მის ქვემოდ ადგილის სახელი კალადიბია. აქედან მივედით ფანასკერტში, რომელიც შესდგება ორი სოფლისაგან, ზემო და ქვემო ფანასკერტისაგან; ეს იყო სამყოფი ერისთავთ ფანასკერტელებისა; აქ მოველოდით ნახვას მრავალი სიძველენისა, მაგრამ იმედი გაგვიცრუვდა. არა თუ ეკლესიები, ისტორიაში კარგად ცნობილი, შესანიშნავი ციხეც სულ განადგურებულია; დარჩენილია მხოლოდ ის, რაც ჩვენს

გეგმაზე აღნიშნული (იხ. ტაბ. 29, **b**). ქვები ძველი ეკლესიებისა და ციხისა მცხოვრებთ გამოუყენებიათ ჯამეების და სახლების ასაშენებლად. ერთის სახლის კედელში ჩატანებულ ლამაზად ნათალ ქვაზე დიდრონის ასომთავრულით ნაშთია ოთხ-სტრიქონიანი გადასული წარწერისა:

... ა ... / და სახბლს / .. სა სუბატ / : ისათს ესად /:::

მეორე და მესამე სტრიქონში უნდა იკითხებოდეს: „სუმბატი-სათუს ერისთავისა“ (?).

ასოების ხასიათის მიხედვით წარწერა არა უგვიანესა მე-9, მე-10 საუკუნისაა.

ორი ეკლესიის ნანგრევებიდან მარტო საძირკვლის ქვები მოჩანს აქა-იქ. მესამე ეკლესიიდან ჩვეულებრივი რიგისა დარჩენილია მხოლოდ დასავლეთის კედელი კარით და ჩრდილოეთის ერთი ფანჯრით, აგრეთვე მცირე ნაწილი აფსიდისა (იხ. ტაბ. 25, **f**). ეკლესია შეძერწილი ყოფილა თლილის ქვით და შიგნით მოხატული.

ახალი ჯამეს შესავალთან ამართულია ორი ქვის სვეტი; ერთი წაზნაგოვანია, მეორეზე, მთელს სიმაღლეზე, გამოქანდაკებულია ჯვარი. ამბობენ, ეს უკანასკნელი მოტანილია სოფელ ოვდადაბიდანო. ორივე სვეტი სასაფლაოს ძეგლებს უნდა წარმოადგენდეს.

ამ ჯამეს ქვემოდ ყოფილა კიდევ ეკლესია, რომელიც ეხლა თითქმის სულ მიწასთან გასწორებულია.

უკეთ დაცულია ნაწილები სომხური ეკლესიისა, რომელიც ჯამედ გადუყუთებიათ და დასავლეთის მხრით თავლა მიუშენებიათ. ძველი ეკლესიიდან დარჩენილია მთელი დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლები. როგორც ეტყობა, ტაძარი სამ-აფსიდიანი ყოფილა, უბრალო ქვით ნაშენი, მაგრამ კამარები და კარების არე თლილის ქვისანი არის. პატარა ფანჯრები მრგვალი თუ მომრგვალო ერთიან ქვებშია გამოჭრილი. ჯამეს კუთხეში აღმოსავლეთით ერთს ქვაზე ოთხ-სტრიქონიანი სომხური წარწერა იყო, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ და განსვენებულს ნ. მარსს გავუგზავნეთ. დასავლეთის კედელში მოჩანს ქვაზე სომხური ჯვარი, ხაჩკარი, წარწერით. ჯამე თავის თავად არაფერს საინტერესოს არ წარმოადგენს.

ეხლა ფანასკერტი დიდი სოფელია, გაშენებული მომაღლოდ, ორ წყალთა შორის, ფანასკერტის წყლის და კაპი-ს წყლის (ფანასკერტ-სუ და კაპ-სუ). კაპ-სუს მეორე სახელია ალაბულაზ-სუ, ესე იგი კალმახის წყალი. ციხის ნანგრევების ქვემოდ, ფანასკერტში რკინის წყალია, უფრო დიდი წყარო რკინის წყალისა არის კიდევ

სამი ვერსის სიშორეზე ფანასკერტიდან. ფანასკერტში მცხოვრებნი ქართველი მუსულმანებია 150 კომლი.

ხოშევანქი

ხოშევანქში ჩვენ მივედით ნორპეტი-დან, რომელიც გაშენებულია ორივე ნაპირას ოლთისის წყალისა, ბაღებში. ნორპეტის ეკლესია ჩვეულებრივი რიგისა სულ მიწასთან იყო გასწორებული. ხოშევანქი, სამს ვერსზე ნორპეტიდან, პატარა ხეობაშია გაშენებული. ძველი ეკლესია აქ უკეთ არის დაცული; აღმოსავლეთის ნაწილი, აფსიდა თალითურთ, და ერთის ფანჯარით მთელად არის შენახული; აგრეთვე ჩრდილოეთის კედელი და ნაწილი სამხრეთისა, სამხრეთით ეკვტერი ჰქონია, ეხლა დანგრეული (იხ. ტაბ. 25. h). ნაშენია ზერელე ნათალის ქვით.

ნორპეტის ქვემოლ, ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, დიდი ველია და აქ ეტყობა ძველი დროის ნაქალაქევი. ერთი ადგილის კლდის ძირში მოჩანს ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც შეძერწილი ყოფილა ნათალის ქვით, მაგრამ ეხლა სულ განადგურებულია. ადგილის სახელია ახშეერ (თეთრი ქალაქი), ხოლო ეკლესიის ნანგრევებს ეძახიან ხუდლი - პუნარ (რძის წყარო); აქ მართლა პატარა წყარო გამოდის, სადაც რძენაკლული ქალები მოდიან, სვამენ და მათი თქმით, ყოველთვის რძე ემატებათ.

კარნავაზი

კარნავაზი გაშენებულია მაღალ ადგილზე, კარნავაზის წყლის პირად, რომელიც ერთვის ოლთისის წყალს მარცხნით. შესართავიდან კარნავაზის სოფლამდე მაღალი ხეობა ოთხ ვერსზე სულ ბაღნარით არის მოცული. კარნავაზში დავაკებულ კლდის თავზე ყოფილა ციხე-კოშკი, რომელიც ეხლა სულ მინგრეულ-მონგრეულია. ამის ქვემოლ სასახლეა ბეგის ხიმშიაშვილისა, ეხლა ძალზე შერყეული და ნაწილობრივ შენახული. სასახლე თათრულ-სპარსულ ყაიდაზეა აშენებული და შემკობილი ჩუქურთმით და ფერადოვანი მხატვრობით შიგნით. წინეთ სულ ყოფილა 27 ოთახი; ეხლა დარჩენილია მხოლოდ ერთი დიდი ზალა, ხისაგან ნაშენი; ქვემო სართული ქვისაა. გეგმა ზალისა და დეტალები მორთულობისა იხ. ტაბ. 27. f და k. ხოლო შინაგანი სახე ორივე გრძელი მხარისა, ქერისა და ქვის ჩუქურთმიანი ბუხრისა კარგად განირჩევა ჩვენს სამს ფოტოგრაფია-

ზე; კედლები ნაშენია ხით და ქვით, ერთმანეთში არეულით; ქვები ჩაწყობილია ხის ჩარჩოებში და შემდეგ შიგნით და გარედ შეგლესილია. ყოველ მხრით შიგნით კედლებზე ნარებია მიშენებული, ქერი ხისა ქრილია ჩუქურთმით და შემდეგ ოჭროს ფერად შემკობილი; მბატვრობა კედლებისა უმეტეს შემთხვევაში წარმოგვიდგენს ვაზებს ყვავილებით და თაიგულებს, მცენარეთა ბუჩქებს და სხვა და სხვა ხილთა ნაყოფს. მბატვრობა ფრიად ფერადოვანია. კარები და ფანჯრები ქრილია ჩუქურთმით ისეთივე ყაიდისა, როგორც ჯამეებში. დახურულია კრამიტით. სახლი აშენებულია 1249 წელს გიჯრისა ყორ-უსეინ-ბეგ ხიმშიაშვილის მიერ.

როგორც ჩვენმა მასპინძელმა ხიმშიაშვილმა გადმოგვცა, მათი შთამამავლობა ასეთი ყოფილა: აბდულ-ბეგი, ამისი შვილი, სელიმ-ფაშა ახალციხელი, რომელსაც ოთხი შვილი ჰყოლია: ამ სახლის მამაშენებელი უსეინ-ბეგი ანზაველი, ახმედ-ფაშა აჭარელი (მამა შერიბეგისა), აბდი-ბეგი შავშეთელი, დურსუნ-ბეგი ტაოსკარელი (მამა დევრიშ-ბეგისა, რომელიც ჩვენ ვნახეთ ტაოსკარში). ამ სასახლის მახლობლად ჯამეა უბრალო, ინტერესს მოკლებული. მინარეტი ხისა აქვს, ზემოდ თეთრი „უესტით“ კონუსისებურად გადახურული.

უკიამი

კარნავაზიდან ჩავეშვით ოლთისის წყლის პირზე, გავიარეთ სოფელი სევქარი, სადაც ცხოვრობენ ქურთები და მათ გვერდით 12 მოსახლე ციგანი, რომელნიც აქ მებალეობას მისდევენ; აქედან მივედით უკიამ-ში, რომელიც გაშენებულია ოლთისის წყლის ორივე ნაპირზე. აქ რამოდენიმე ეკლესია ყოფილა; მათ შორის უკეთ დაცულია ორი. ერთი უფრო მოდიდო არის მთის ფერდოზე, სოფლის თავში, მარცხენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა, ჩვეულებრივი ბაზილიკური რიგისა, ნაშენია უბრალო ქვით, თალი ჩამონგრეულია, კედლები ყველა დაცულია; შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით და დასავლეთით, აფსიდაში ორი პატარა უბეა. ჩრდილოეთის მხრით ჰქონია ეკეტერი, რომელიც ეხლა მოშლილია (გეგმა, იხ. ტ. 25, ე). მეორე ამავე რიგისა, მაგრამ უფრო პატარა ეკლესია გაშენებულია სოფლის მომალლოდ კლდეზე. თაღები აქაც ჩანგრეულია, შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით. საკურთხეველში ორი პატარა მომრგვალებული უბეა (გეგმა იხ. ტაბ. 25, ზ).

ერთი ვერსის მოშორებით უკიამიოან- ოლთისის წყლის მარც-

ხენა ნაპირზე, მაღლობზე დაცულია ნანგრევები ნახევრად ნათალი ქვით შექმნილი ეკლესიისა. ეს ეკლესია გუმბათიანი ყოფილა, სრულიად ისეთი რიგისა, როგორც პერნიაკის ეკლესია არის. ხოლო ძალზე დანგრეულია. უკეთ დაცულია ჩრდილოეთის კედელი და ნაწილი საკურთხევლისა, რომელშიც უბეც მოჩანს. ერთი კარის ნაშთი ემჩნევა კიდევ ჩრდილოეთით; ირგვლივ სასაფლაოა დიდრონის სასაფლაოს ქვებით.

ხოსორი

ხოსორში საზღვრის გუშაგთა პოსტი იყო. გზაზე ამ პოსტის მახლობლად, ოლთისის წყლის ნაპირას, ნასოფლარია. აქ მარცხენა ნაპირზე მდინარისა ორი ეკლესიის ნანგრევია, ერთის ჩვეულებრივი რიგის ეკლესიის სიგრძე 10 არშინია, განი 5, ნაშენია ნახევრად ნათლის ქვით, თაღები ჩამონგრეულია, კედლები დაცული, გარდა დასავლეთის კედლისა, რომელიც სანახევროდ არის დარჩენილი. შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯრები თითო ყოველის მხრით, გარდა ჩრდილოეთისა. მეორე ეკლესია ამავე ზომისა და გეგმისაა. აქაც მარტო კედლებია დარჩენილი.

ხოსორი, რომლის პოსტზე ჩვენ ღამის გათევა მოგვიხდა, ერთობ ჭაობიანი ადგილია; მთელს ოლთისის ოკრუგში ასეთი დაბალი ადგილი სხვა არ მოიპოვება. ჩალამ-კალამი ჭაობებში ტყესავეთ იზრდება, ჰაერს აბნელებდა კოლოთა გუნდი, გუშაგები აქ ექვს თვეზე მეტს ვერ სძლებდნენ. ჩემმა თანამგზავრებმა აქ მალარია შეიძინეს, რომელიც მათ ოლთისში დაბრუნების დროს გამოაჩნდათ. მე გადავჩი, ვინაიდან მივიღე ზომა და კოლოებს არ ვაკბენიე. აქედან ჩვენ გავემგზავრეთ ანზავის წყლის ხეობით კინეპოსისაკენ.

კინეპოსი

კინეპოსი პატარა სოფელია, კინეპოსის წყლის ვიწრო ხეობის კლდოვან ფერდოზე გაშენებული. ეტყობა აქ მონასტერი, ლავრა ყოფილა, ვინაიდან მრავალი პატარა ეკლესიების ნანგრევებია. შვიდი საკურთხეველი დღესაც მოჩანს. ყველა ქვით არის ნაშენი, ზოგჯერ შექმნილი სანახევროდ ნათალი ქვებით. რიცხვი პატარა ეკლესიათა წინეთ მეტი ყოფილა, მაგრამ ზოგი მათგანი დღეს მიწასთან არის გასწორებული. მთელს ამ ეკლესიათა კომპლექსში საუკეთესო და ფრიად ლამაზი არის შიგნით და გარეთაც ერთი ჯვარის

გეგმის ოთხ-აფსიდიანი გუმბათიანი ეკლესია სამის ზედ მიშენებულის ეკლესიით ანუ ეკვტრებით ჩრდილოეთის მხრით (იხ. გეგმა, ტაბ. 22, **a**). საკურთხეველის აფსიდა წაგრძელებულია და გარედ გამოდის ხუთ-წახნაგოვანად. ამავე აფსიდას ახლავს ოთხ-კუთხედი რიგის სამკვეთლო და სადიაკვნე, თითო ფანჯრით, რომელნიც უერთდებიან კარებით ეკლესიას და არა საკურთხეველს. სხვა მკლავები გარეთ სწორკუთხოვანად გამოდიან. ყოველ აფსიდას თითო ფანჯარა აქვს, საკურთხეველი სამი საფეხურით ამალღებულია შუა ეკლესიაზე; გუმბათის ყელი დაბალია, შიგნით მრგვალი, გარეთ რვა-წახნაგოვანი; გუმბათში რვა ფანჯარაა, 4 მრგვალი, 4 მოგრძო (იხ. განაკვეთი, ტაბ. 22, **c**, და აღმოსავლეთის ფასადი, ტაბ. 22, **b**). მომრგვალო კამარები დამყარებულნი ნახევარ სვეტებზე კვადრატის კუთხეებში, გადადიან გუმბათის ყელზე კონუსური აფრებით. ეკლესია შიგნით მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობა ეხლა სულ მოშლილია, ცოტა ნაშთი ჩანს საკურთხეველში და ჩრდილოეთის კედელზე, ასომთავრულის წარწერებით. ჩრდილოეთის კედრით თავ ეკლესიაზე მიშენებულია სამი ეკვტერი. ერთი ოთხკუთხედი, უაფსიდო, მაგრამ ტრაპეზი მიშენებული აქვს აღმოსავლეთის კედელზე, შესავალი აქვს დასავლეთით, სამხრეთით ის კარით უერთდება სამკვეთლოს. ფანჯარა ერთი აქვს აღმოსავლეთით; მეორე ეკვტერი გრძელი, აფსიდიანი, წინა ეკვტერს ეკვრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით და უფრო განცალკევებულს ეკლესიას წარმოადგენს; დასავლეთის კედელი მოშლილი აქვს. ამას ჩრდილოეთის მხრით ეკვრის მესამე მოკლე აფსიდიანი ეკვტერი, ზემოდ კიდევ სხვა მინაშენის ერთი კედელი ემჩნევა (იხ. ტაბ. 22, **a**). გარეგანი და შინაგანი სახეები თავ ეკლესიისა გადმოღებულია ფოტოგრაფიულად. თავი ეკლესია უნდა ეკუთვნოდეს მე-9 საუკუნეს, ყოველ შემთხვევაში ის მე-10 საუკუნეზე უგვიანესი არ არის.

ხუთი საყენის სიშორეზე სამხრით თავი ეკლესიისა არის პატარა ბაზილიკა, შექერწილი ნათალის ქვით, რომელიც ეხლა სანახევროდ მოძარცულია; შესავალი აქვს ჩრდილოეთით; ფანჯარა ერთი აღმოსავლეთის აფსიდაში, მეორე დასავლეთის მხარეს (იხ. ტაბ. 22, **d**). თალი ჩამონგრეულია, ნაწილი შერჩენილია აფსიდაში. საზოგადო სახე ამისი გადმოღებული გვაქვს. დასავლეთით თავი ეკლესიისა არის ერთი მოგრძო ბაზილიკა, აგრეთვე ნათალის ქვებით შექერწილი; თალი ამისი სულ ჩამონგრეულია, კედლები სანახევროდ არის დაცული (ტაბ. 22, **e**). უკეთ შენახულია მესამე პატარა ბაზილიკა აღმოსავლეთისმხრით თავი ეკლესიისა, რომელსაც შესავა-

ლი აქვს სამხრეთით (22, f). თალი შერჩენილია მხოლოდ აფსიდაში, კედლები დაცულია; თავი ეკლესიის და სამხრეთის ბაზილიკის შუა მოჩანს ნაშთები ოთხკუთხედი შენობისა, ასეთივე ქვებით ნაშენი, როგორც სხვა ეკლესიები. ეტყობა, აქ სამრეკლო ყოფილა. ყველსა შენობა დახურული ყოფილა ძველი კრამიტით. ირგვლივ სხვა სახლების ნანგრევებია. კინეპოსში მაჰმადიანნი ქართველები ცხოვრობენ. სახლები მათი ეკლესიებიდან მოძარცული ქვებით არის ნაშენი. ჩვენ რომ სოფელში მივედით, თავ ეკლესიის კედელზე კიბე მიედგათ და ნათალ ქვებს აძრობდენ. რომ დაგვინახეს, ხელი აიღეს ნგრევაზე, სიტყვაც მოგვცეს, აწ ხელს აღარ ვახლებთო, მაგრამ არ არის იმედი, რომ ეს შესრულებული იქნება.

ანზავი

კინეპოსის წყალი ერთვის ანზავის წყალს მარჯვნივ. ჩვენ ჩავეშვით ანზავის წყლის პირად და შევუდექით ანზავის ხეობას სათავისაკენ. ხეობა ვიწროა კლდოვან მთებში მოქცეული, მაგრამ სოფელ ანზავთან ფართოვდება, ჩრდილო - დასავლეთის მხრით სოფელს ახლავს მაღალი კლდე, ზემოდ დავაკებული და მოცული ციხე-სიმაგრეებით. კლდეს უვლის მაღალი ზღუდეები სამი ოთხკუთხედი კოშკით, ჩრდილოეთის მხრით მიუვალი ნაპრალია და ამ მხრით კედლები არ ახლავს; კოშკები ეხლა ჩამონგრეულია. ციხეზე ასავალი გზა ყოფილა დაბლიდან მიშენებულის კოშკის საშუალებით, რომელიც ეხლა მოშლილია; ამიტომ ჩვენთვის ეს ციხე შეუვალი შეიქმნა, თუმცა ჩები თანამოგზაურნი დიდათ ეცადენ ასვლას. ეს მით უფრო სამწუხაროდ დარჩა, რომ დაბლიდან, შუა ადგილას სიმაგრისა, მოჩანს კარგად დაცული პატარა ეკლესია, ჩვეულებრივი რიგისა, ნათალის ქვით შეძერწილი, ერთის კარით სამხრეთიდან და თითო ფანჯრით აღმოსავლეთის და დასავლეთის მხრით. ადგილობრივ მცხოვრებლებიდან ზოგნი თხასავით დადიან კლდეებზე. ერთი მათგანი ავგზავნეთ ზევით და იმან გადმოგვცა, ეკლესიის თალი მხოლოდ ერთ ადგილას არის ჩამონგრეული და ეკლესიის კედლები სულ მოხატული არისო. სიგრძე ანზავის ხეობისა შეადგენს ოთხს კილომეტრს და სულ ბაღნარით არის მოცული. ამის მაზლობლად არის მწვერვალი ზივინი; გზა აქედან სოფელ ხუვახზე მიდის.

ანზავიდან გავემგზავრეთ სოფელ ერუკანზავში, რომელიც ანზავის წყლის შემდინარე ერუკის წყალზე მდებარეობს, სოფელში მისვლამდის გზაზე საზღვრის მცველთა პოსტია. აქ ვნახეთ პოსტის

უფროსი და მისი ცოლი. კარგად მიგვიდეს. საშუალება მოგვეცა ნალები გამოგვეცვალა ცხენებისათვის. შემდეგ გავემართეთ ციხე **ქორ-ოღლის**აკენ. ძველი სახელი ამ ციხისა უცნობია. ციხე გაშენებულია მაღალ კლდის მწვერვალზე და შორიდან დიდ ერთიან ქვის სვეტის შთაბეჭდილებას ახდენს. ნამდვილად შენობა მოგრძოა და საკმაოდ კარგად დაცული. გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად. მთის კალთები აქ შემოსილია ნაძვნარით და სურათი ადგილისა ერთობ ლამაზია. მახლობლად სადარაჯო პოსტი იყო, კარგ შენობაში მოთავსებული. მათი უფროსი იმ დროს იქ არ იყო და ჯარისკაცებმა ზრდილობიანად ვერ მიგვიდეს. ამიტომ იქ აღარ გავჩერდით და გავემგზავრეთ **სიხსურ**-ში. სიხსურში ორი ეკლესია ყოფილა ქვისა, ჩვეულებრივი რიგისა. ერთი მიწასთან გასწორებულია, მეორის მართო საძირკველი და ნაწილი კედლებისა მოჩანს. სამაგიეროდ აქ კარგად დაცული დიდი სასაფლაოა. სასაფლაოს დიდრონი ქვები წარმოადგენენ ლამაზ ნახელავს ცხენების და ცხვრების ქანდაკებას.

5 აგვისტოს დასვენება გვქონდა ოლთისში. აქ გავიგეთ, რომ ერთ სომეხს, ნათან ეგოიანცს, ქვის ჯვარი, ხაჩქარი, ჰქონდა **მანასკერტის** სიმაგრეიდან წამოღებული, ანისის მახლობლად. ვნახეთ, ჯვარი ლამაზი ნახელავი აღმოჩნდა და ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ..

ტამრუტი

6 აგვისტოს ოლთისიდან გავემგზავრეთ სოფელ **ტამრუტ**-ში. ტამრუტის ზემოდ, ტამრუტ-სუს მაღალ კიდეზე, ადგილზე, რომელსაც ეწოდება **ჯეუს-დერი** (ნიგვზის ხეობა), დაცულია ნანგრევები სამ-აფსიდიანი ეკლესიისა, აფსიდებში თაღებიც მოჩანს, მაგრამ სხვა ნაწილები მიწასთან გასწორებულია. ეკლესია შექმნილი ყოფილა ტლანქად ნათალი მოწითანო ქვებით. ირგვლივ სასაფლაოა ცხენის და ცხვრების ქანდაკებათა სასაფლაოს ქვებით, მაგრამ ქვები უმეტეს შემთხვევაში დამტვრეულია.

ტამრუტის ზემოდ 1 1/2 ვერსის სიშორით, მაღალ კლდეზე მოზრდილი ციხეა ოთხკუთხედათ ნაშენი უბრალო ქვით, კედლის სიმაღლე 2 1/2 არშინია; კუთხეებში ოთხკუთხედი კონკები აქვს დატანებული; შესავალი აქვს სამხრეთით; ციხის ქვემოდ ჩვეულებრივი რიგის პატარა ეკლესია არა; კედლები დაცულია 1 1/2 არშინის სიმაღლეზე.

ჯუჯურუსი

სოფელი ჯუჯურუსი გაშენებულია ჯუჯურუსის წყალზე, რომელიც ერთვის ოლთისის წყალს მარჯვნივ, მახლობლად ოლთისისა; მცხოვრებნი სომხებია. ზემოდ სოფლისა მოდიდო ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია არის, უბრალო ქვით ნაშენი; თალი შერჩენილია მხოლოდ აფსიდაში, სხვა ჩანგრეულია. კედლები ყველა დაცულია. შესავალი აქვს სამხრეთით, მეორე კარი ჩრდილოეთის კედლისა აერთებდა მას ჩრდილოეთის ეკვტერთან, რომელიც ეხლა სულ მოშლილია; სამაგიეროდ კარგად დაცულია მეორე ეკვტერი სამხრეთით, შესავალით დასავლეთიდან და ფანჯრით აფსიდაში. თვით ეკლესიას თითო ფანჯარა აქვს აღმოსავლეთით და დასავლეთით (იხილ. გეგმა, ტაბ. 24, e). თალი გოდრული დამყარებულია ერთ სართავ კამარაზე. საკურთხეველში პატარა უბეა. ირგვლივ დიდი ძველი სასაფლაოა. სასაფლაოს ქვები წარმოადგენენ შეკაშმულის ცხენების, ცხვრების და სხვა ცხოველების ქანდაკებებს.

ზარდანესი

ჯუჯურუსის სამხრით, სოფელ ზარდანესის მახლობლად არის მოზრდილი ეკლესიის ნანგრევები ტეზონს-ად წოდებულს გორაკზე აშენებული. შეძერწილია უბრალო ქვებით შიგნით და გარედ; კარი ყოფილა სამხრეთით და დასავლეთით (იხ. გეგმა, ტაბ. 25. d). ამის ზემოდ, თათრის საზღვარში, სევრი - ჩაის ნაპირზე, კალა-ბოლაზ-ად წოდებული სოფელია და ამის თავზე კონუსის მსგავსი კლდეზე ძველი ციხეა.

ოლთისიდან, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩვენ დავბრუნდით ყარსში და ყარსიდან გავემგზავრეთ სოფელ ჩანგლში, ქალაქ ყალიზმანის მახლობლად.

თავი III.

ჩანგლი (1)

ცნობილია, რომ სომხეთში, ალაშკერტში, არსებობდა ქართული საეპისკოპოზო კათედრა. სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს გუჯარში რაიონი ალაშკერტის ეპისკოპოზისა ასეა განსაზღვრული: „ყალზე-

1) დაწერილებითი აღწერილობა ჩანგლის ეკლესიისა სხვა სტა-

„ვან ზეითი, ვალაშკერტს აქეთ ხინუსი და დევაბოინს აქეთი“ (დ. ბაქრაძე, არქეოლოგ. მოგზ. გურია-აჭარაში, გვ. 81 — 86; და ჩემი არქეოლოგიური მოგზაურობანი, I, გვ. 77).

როდესაც მეფე გიორგი I 1022 წელს ომს აწარმოებდა ბიზანტიის კეისართან ბასილთან, ზავზე მოსალაპარაკებლად, ქართლის (ქოვრების თქმით (ბროსსეს გამოცემა, I, გვ. 215), „ვიდოდა კეისარსა და გიორგის შორის დესპანი“. სომხის ისტორიკოსის არისტარხი

ტიებთან ერთად (1. ფიტარეთის მონასტერი და მისი წარწერანი, 2. ორი ეკლესია ტანძიის სოფლისა, 3. თევდორე წმიდის მონასტრის და სოფლის მდებარეობა, 4. ყველის ციხე, მისი ეკლესია და წარწერები, 5. ვერცხლის დოქი მეფე გიორგი მესამისა, 6. ერთი ფრაგმენტი - პალიმფსესტი ქართული ხელნაწერისა, აწ განსვენებულს ნ. მარკს გავუგზავნე ლენინგრადში მისივე თხოვნით, პარიზში ყოფნის დროს 1922 წელს; სტატიების მიღება აკადემიამ წერილობით მაცნობა; უნდა დაბეჭდილიყო ლენინგრადის „მატერიალნი კულტურის აკადემიის გამოცემაში“. სტატიას თან დართული ჰქონდა, გარდა ხუთი ნახაზი სურათისა (იხ. ჩვენი ალბომი, ტაბ. 32 — 35), კიდევ 13 მშვენიერი ფოტოგრაფიული სურათი ლიოზენის მიერ გადმოღებული და თ. კიუნეს მიერ გადიდებული, სახელდობრ სახეები: 1) აღმოსავლეთისა, 2) დასავლეთისა, 3) სამხრეთისა, 4) ჩრდილოეთისა, 5) ნაწილი სამხრეთის სახისა, მისი ლავვარდანის (კარნიზის) წარწერით, 6) ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის სვეტი შიგნით, სვეტის თავითურთ და გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილითურთ, 7) შიგნითი სახე გუმბათის ყელისა, აფრებით და საკურთხეველის კამარით, 8) ოთხი რელიეფური ფიგურა ქვის სანათლოს კვარცხლბეკზე. 9) კარის თავის ჩუქურთმიანი შემკობილება დასავლეთის ფასადისა წარწერითურთ, 10) გაგრძელება მარჯვნივ ამ წარწერისა. სტატიების ბედი მე ვეღარ გავიგე. ბოლოს მოვსთხოვე განსვენებულს მათი უკან დაბრუნება. მან მომწერა, შენი სტატიები თბილისის საარქეოლოგიო ინსტიტუტში უნდა იყოს გაგზავნილიო, მოვიკითხავ და თუ დაბეჭდილი არაა, დაგიბრუნებო. შემდეგ ივანე ქრისტეფორეს ძე ზავრაიევმა მაცნობა: ნ. მარრიდან წერილი მივიღე და მთხოვე გადმოგეთო: დ. გარდევეს (ინსტიტუტის წევრი იყო) მივწერე შენი სტატიების შესახებ და მან დაადასტურა. სტატიები მიღებული აყო ინსტიტუტის მიერ. მაგრამ ვილაცამ წაიღო და აღარ დააბრუნაო. მე ვიმედოვნებ, პატივცემული თავჯდომარე და ინსტიტუტის წევრები მონახავენ და უკან დამიბრუნებენ სურათებითურთ სტატიებს.

ლასდივერის ცნობით ეს დესპანი ალაშკერტის ქართველი ეპისკოპოზი ზაქარია იყო (1).

დ. ბაქრაძის აზრით ალაშკერტის კათედრა უნდა ყოფილიყო აქამდე დარჩენილი ყალიზმანის მახლობლად, სოფელ ჩანგლში, ეკლესია, რომელსაც 1030 წლის ქართული წარწერა მოიხსენიებს მონასტრად (ვახუშტის ისტორია, გვ. 150, შენ.).

ქართული წარწერა ჩანგლის ეკლესიისა გადმოღებულია ნერსე სარგისიანის მიერ და გამოცემული ბროსეს მიერ (იხ. მემუარები პეტერბურგის აკადემიისა, ტომი VIII, № 10, გვ. 22 — 24, ტაბ. IV, № 26, 27), მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, წარწერა 1030 წელს კი არ უჩვენებს, არამედ 1362 წელს.

ჩანგლი დიდი სოფელია სომხებისა. დასავლეთით სოფელს პატარა, მაგრამ ერთობ ღრმა და მოგრძო ტბა ახლავს, სავსე თევზებით, ნამეტნავად კობრებით. ტბიდან პატარა წყარო გამოდის, კაპოიტ - ად წოდებული. ეკლესია აგებულია შუა სოფელში, მცირე მაღლობზე. შორიდან ის ჩვენ კოშკად მოგვეჩვენა. ეს საკმაოდ დიდი ეკლესია არის; სიგრძე მისი გარედან უდრის 7,4 საჟ., განი 4,3 საჟ., სიმაღლე 12,5 საჟ. ეკლესია მკვიდრად ნაშენია ქვისაგან და შეძერწილია შიგნით და გარედ მელანსავით შავი, დიდრონი ვულკანური ნათალი ქვებით; გეგმა მისი ჯვარის სახეს წარმოადგენს შიგნით და გარეთაც (იხ: ალბომი, ტაბ. 32), მაგრამ დასავლეთის ფრთა ჯვარისა უფრო მოგრძოა აღმოსავლეთისაზე და ამ მხრით აქვს ტაძარს სამი შესავალი, დასავლეთით, ჩრდილოეთით და სამხრეთით. პირველი ორი ეხლა დაზოგულია და დატოვებულია მხოლოდ სამხრეთის კარი, ეკლესია სამაფსიდიანია, მაგრამ სამსხვერპლო და სადიაკვნე დაბალია. ესენი მიშენებულია საკურთხეველზე, ~~თითოფენის~~ ^{სადიაკონის} სახურავით; ასეთ მოვლენას ვხედავთ ჩვენ ხახულის ტაძარშიც: სამსხვერპლო და სადიაკვნე ეხლა არ უერთდებიან საკურთხეველს კარებით, არამედ მხოლოდ მარჯვენა და მარცხენა ფრთებს ეკლესიისა, მაგრამ დაკვირვებიდან აღმოჩნდა, რომ წინეთ საკურთხეველს ჰქონია სამკვეთლოში შესავალი კარი, რომელიც შემდეგ დაუღწვიათ. ამას გარდა, საკურთხეველის აღმოსავლეთის კედელი უფრო წინ არის წაწეული, ვიდრე სამსხვერპლოსი და სადიაკვნისა და შემ-

1) Prud'hom, Hist. d'Arménie, pp. 34, 35.

ზაქარია ვალაშკერტელს უნდა ეკუთვნოდეს შესანიშნავი სურათებით შემკობილი სადღესასწაულოს ზელნაწერი საეკლესიო მუზეუმისა (იხ. კონდაკოვი და ბაქრაძე, ოპის და სხ. გვ. 166 — 170).

კობილია სამი კამარით, რომელნიც ემპყრობიან ოთხ ჯგუფად გაწყობილს რთულ სახის ნახევარ სვეტებს. სხვა კედრით ასეთი შემკობილება ტაძარს არა აქვს. ხოლო ვინაიდან სამკვეთლოს და საღიაკენის კედლები არ უწევენ აღმოსავლეთის კედლებს, ამ ასსიმეტრიული შთაბეჭდილების შესამსუბუქებლად აღმოსავლეთის კედლის კუთხეებიდან მათ კედლებამდის გადმოყვანილია ნახევარ-ნახევარი კამარები ისეთივე რიგისა, როგორც აღმოსავლეთისანი. ფანჯრები აღმოსავლეთით (საკურთხეველში) და დასავლეთით თითოა, ხოლო ჩრდილოეთით და სამხრეთით სამ-სამი. ესენი გარედან ვიწრონი არიან, მაგრამ შიგნით გაფართოებულნი, თითო წვრილი ფანჯარა არის აგრეთვე სამკვეთლოში და საღიაკენეში. ესენი გეგმაზე აღნიშნულნი არ არიან. ყველაზე დიდი ფანჯარა დასავლეთისა არის, ოთხკუთხედი, ჩუქურთმიანი ორნამენტით შემკობილი (ტაბ. 35). ჩუქურთმიანი ორნამენტით შემკობილია აგრეთვე დასავლეთის შესავლის თავი (იგივე ტაბულა). სხვა კედლები სადაა. სამხრეთის ფრთაში შიგნ-დან დასავლეთის კედელთან მომრგვალებული საჯდომია წინამძღვარისა თუ ეპისკოპოსისა (ტაბ. 32). ამ საჯდომის ისრული კამარა შემკობილია მთლიან ჩვეის სვეტებით, თავიანთ კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით. თალები მარჯვენა, მარცხენა და დასავლეთის ფრთებისა გოდრულია; აფრები გუმბათის ყელისა კონუსებურია. ორი მათგანი სამხრეთისანი დასერილია შიგნით, ორი სადაა; ყველა აფრებს ახლავს ზემოდ განმტვირთავი კამარეტები (ტაბ. 33, 34). შუა ნაწილი ტაძრისა გეგმით წარმოადგენს კვადრატს, რომელსაც ეკვრის ოთხი ფრთა და ეს ჰქმნის ჯვარის სახეს შენობისა. კუთხეებში კვადრატს მიშენებული აქვს სამი მეოთხედი სვეტები რთული კომპოზიციისა, რომლებზედაც დამყარებულნი არიან მაღალნი ისრულნი კამარები გუმბათის ყელისა. კონსტრუქცია გუმბათის ყელისა ორიგინალურია. ეს უბრალო როტონდო კი არ არის, არამედ რვა მომრგვალებული უბე აქვს თითო სარკმლით. უბის ქვემო გვერდები მოჭრილია ფანჯრის ძირამდის და შემაგრებული დაბალის სვეტებით უკვარცხლბეკოდ და კუბიკურის თავებით. გარედან ამათ პირდაპირ სამკუთხედი უბეებია შეჭრილნი (ტაბ. 32, 33, 34). ამრიგად გუმბათის ყელს შიგნით გაღერეა უვლის, ისე როგორც ეს უნდა ყოფილიყოს ბანას ეკლესიაში (იხ. ჩვენი „მატერიალი“, XII, გვ. 105, სურათი 71), რომლის მიზაძვით შესაძლოა იყოს გაკეთებული ჩანგლის ეკლესიის გუმბათის ყელიც. გარედან გუმბათის ყელი 16 კამარით არის შემკობილი, რომელნიც ორმაგ პატარა სვეტებს ეყრდნობიან. შემკობილთ კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით.

რვა კამარაში თითო ფანჯარაა, რვაში თითო უბე (ტაბ. 35). გუმბათის ყელი შედარებით მაღალია; სიმაღლე უდრის 3,6 საყენს. თვით გუმბათი შიგნით სფერულია, ხოლო გარედ კონუსის სახე აქვს. სიმაღლე მისი უდრის 3,3 საყენს. ტაძარი დახურულია ლორფინით. ირგვლივ ეკლესიას უვლის სამ-საფეხურიანი ზეძირკველი (ცოკოლი). აქა-იქ შიგნით ეკლესიაში ჩუქურთმიანი და პლასტიური შემკობილებაც მოიპოება. მაგალითად, ერთი სართავი კამარის დაკიდული ქუსლი ჩრდილოეთის ფრთაში შემკობილია ფიგურით, რომელიც წარმოგვიდგენს გველს, შემოხვეულს გვერდის მხრით ერთ ყურძნის მტევანზე, ხოლო წინა მხრით, იმავე გველს პირში უკავია მეორე მტევანი. ზოგიერთი პილიასტრის თავები, როგორც ეკლესიისა, ისე გუმბათის ყელისა შიგნით შემკობილია ფოთლოვანი ჩუქურთმებით. საღიაკენეში შესავალ კარებს ქვემოდა აქეთ-იქით უძევს ძირში თითო ქვა, ორ-ორი წახნაგით, ზედ გამოქანდაკებული ბარელიეფებით. ერთ წახნაგზე ოსტატი წერაქვით თლის ტლანქი ქვის ფიქალს, მეორეზე მას გამოჰყავს იმავე იარაღით ადამიანის სახე. მეორე ქვაზე გამოსახულია კაცის ფიგურა წელსზევითი, რომელსაც უკავია ქვა, ზედ გამოსახული სოლომონის ბეჭედით და კაცის გულით შუაში. ამათ ზემოდ სხვა ქვაზე გამოსახულია კიდევ ორი კაცის ტლანქი ფიგურა. ჩრდილოეთის კედელზე შიგნით ეხლა მიშენებულია ხის ფანჯატური, კარადის მსგავსი და შიგ მოთავსებულია ქვის სანათლო. ეს სანათლო სულ ახალია, მაგრამ მისი კვარცხლებევი კი ძველია, სამ - წახნაგოვანი და ამ წახნაგებზე ამოჭრილია ტლანქი ბარელიეფები. წინა მოგრძო პირზე გამოსახულია მთელის ტანით ფიგურა კაცისა, რომელიც ბუკსა (საყვირსა) სცემს (იწვევს ხალხს), მის უკან სამი კაცის ფიგურას მოჰყავს ხალხი მის წინაშე (მოჩანან მხოლოდ კაცის თავები). მთელი ეს სურათი ეხება, როგორც ჩანს, იოანე ნათლის მცემელს. დასავლეთის წახნაგზე წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ნიშოვანი და მის უკან კაცის სახე მთელის ტანით, ყვარჯენით ხელში, ალბათ ქმარი ღვთის მშობლისა. მესამე წახნაგზე გამოსახულია ფიგურა ნაციონალური ტანისამოსით, რომელსაც ხელი უდევს ახალგაზრდა კაცის ანუ ყმაწვილის თავზე; ალბათ ნათლის მამაა ყმაწვილისა. სხვა ფიგურებიც ყოფილა აქ, მაგრამ ეხლა გაფუჭებულია (1).

აქ ნათლის?

1) ყველა ფიგურა გადმოღებულია ფოტოგრაფიის საშუალებით.

წარწერები ჩანგლის ეკლესიისა

ნერსეს სარგისიანის და ბროსსეს ანგარიშით, ჩანგლის ეკლესიის კედლებზე ოთხი ქართული წარწერაა; ნამდვილად კი ორია. პირველი წარწერა ასომთავრული დასავლეთის კარის თავზეა ამოჭრილი და გაგრძელებულია მარჯვნივ კარის თავისა. ამ გაგრძელებას სარგისიანი ცალკე წარწერად გულისხმობს. მეორე წარწერა არის ორ-სტრიქონიანი სამხრეთის ფასადის ლავგარდანზე. პირველი წარწერა იკითხება ასე:

ქ~კს ნ ს~ხლითა ლ~ათა მე
გლხ~კმნ ეგნ~ტჲ ავიღე თ~ესგ~ნ
დ~კნი უნ და გაოკკვეთე მისდა
სალოცავად ტრაპეზსაგ~ნ ორ
თა კტთა პური უკდავად უცხო
თათჳს ვ~ცა ლენამორისა

(მა' ჯვნივ კარის თავისა):

პატრონი იყოს და წინამძღვარი რ~სა სხვნი ძმნი
გაიღვბდენ დეკანოზისა და შემწ~ისა კელითა მიე
ცემოდეს ვ~ნ ესე ნაქმრი შეცვ~ლს კრ~ლა პრითა
ღ~ათა ექსთა კრბ~თა მდ~ლთა და ზთთა პტრაქ
თა ჯ~ითა და თორმტთა მც~ქლთა მ~დღ~თა

ვინ და

მმტკი

ცოს ჯ~ი

აქს და კ~ხე~ჲ

ასო 5 მეორე სტრიქონის სიტყვაში „ეგნ~ტჲ“ და მე-8 — 9 სტრიქონების სიტყვაში „მიეცემოდეს“ იხმარება ასო „ი“-ს მაგიერ, მაგრამ პირველ შემთხვევაში შეიძლება ვიგულისხმოთ შემოკლებულ გადმოცემად „ეგნატოჲ“-ს მაგიერ. ასო „უ“ მარტო ერთ შემთხვევაში ძველი „ოჳ“-ის ფორმით არის გადმოცემული სიტყვაში „გაოკკვეთე“ (სტრიქონი მე-3), მაგრამ ამავე სიტყვაში ასო „კ“ შემდეგ მარტო „კ“ არის წარმოდგენილი, იგულისხმება „ო“-ის გამოტოვება. ეგრევე მე-7 სტრიქონში, სიტყვაში „სხვანი“, ხოლო სიტყვაში „გაიღვბდენ“ სრულიად უადგილოა „კ“-ს ხმარება „ე“-ს მაგიერ. სხვა ადგილებში ყოველგან „უ“ ერთი ასოთია წარმოდგენილი და მოხაზულობა მისი და ასო „ო“ სრულიად ერთგვარია და უფრო წააგავს შემდეგი დროის „უ“-ს, ვიდრე „ო“-ს, ხოლო ორ შემთხვევაში „ო“ უფრო ნათლად არის გამოყვანილი, სიტყვებში:

„პატრონისა“ (სტრიქონი 6 — 7) და „დაამტკიცოს“ (სტრ. 13 — 14). ამის მიხედვით ძნელია თქმა, „ლენამორისა“ უნდა წავიკითხოთ თუ „ლენამურისა“ (სტრიქონი მე-6). საზოგადოთ უთა ნაწილი ამ სიტყვისა ნათლად არ მოჩანს ნამდვილზე და მე პირველად ამოვიკითხე „ლენალშორისა“, თითქო სარგისიანის მიერ გადმოღებული ტექსტი უფრო ასე იკითხება (იხ. ტაბ. IV, № 26), ჩვენს ფოტოგრაფიაზეც ეს ნაწილი ბუნდოვანია. მართლწერა ტექსტისა საზოგადოთ დიდათ წააგავს პითარეთის წარწერას გიორგი ბრწყინვალისა, აგრეთვე მე-14 საუკუნისა (1).

უქარაგმოდ წარწერას ჩვენ ასე ვკითხულობთ:

„ქორონიკონს (2) ნ. სახელითა ღმრთისაათა მე
გლახაკმან ეგნატი (ანუ ეგნატოჲ) ავიღე თეოდორესაგან (3)
დრაჰკანი (4) უნ და გაუკუეთე მისდა
სალოცავად ტრაპეზისაგან (5) ორ-
თა კაცთა პური უკუდავად უცხო-
თათჳს. ვინცა ლენამორისა (თუ ლენალშორისა ?)
პატრონი იყოს და წინამძღუარი, რომელსა (ანუ რასა) სხუანი

ძმანი

გაიღებდენ, დეკანოზისა და შემწირველისა კელითა მიე-
ცემოდეს *. ვინ ესე ნაქმარი შეცვალოს, კრულია პირითა

1) იხილეთ ჩვენი სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები, „კავკასიონი“, პარიზის გამოცემა, გვ. 87 — 88, № 1—2.

2) კლასიკური ფორმა იყო: ქორნიკონსა. 3) ეს სრული ფორმაა, შემოკლებული იქნება: თეოდორესგან. 4) დედანში შემოკლებით არის ეს სიტყვა მოყვანილი და ამიტომ ასო „ჰ“ არ არის ნახმარი. 5) დედანში: ტრაპეზსაგან.

*) თავიდან აქამდის ბროსსე ასე კითხულობს:

„ქორონიკონს სნ, სახელითა ღმრთისაათა მე
გლახაკმან ეგნატო ავიღე თეოდორესგან (?) (კითხვითი ნი-
შანი ბროსსესია)

.... (დრა) კანი. ლოცვა უკუჴთე მისდა

სალოცავად. ტრაპეზობისაგან ორ-
თა სერობათ პური უკუდავად უცხო-
თათჳს. ვინც მონასტრისა

პატრონი იყოს და წინამძღვარი, რომელსა სხვანი ძმანი
გაიღებდენ დღესასწაული, ზედაზე მნისა კელითა მიე-
ცემოდეს“. (დანარჩენი სწორად არის წაკითხული).

ღმრთისაჲთა, ექუსთა კრებათა მადლითა და ხუთთა პტრიარქ-
თა ჯუარითა და თორმეტთა მოციქულთა მადლითა,
ვინ და-
ამტკი-
ცოს, ჯუარი
აქუს და კურთხევამ“.

ნერსეს სარგისიანის მიერ გადმოღებულნი წარწერა არ არის მრავალ შემთხვევაში სწორი და ამით აიხსნება ზოგიერთი შეცდო-
მები ბროსსესი, მაგრამ ქორონიკონი ნერსესის ტაბულაზეც ცხადია
და ყოვლად მიუღებელია ბროსსეს წაკითხვა: „ქორონიკონს სნ“.
ასო „ს“ ერთხელ არის ნახმარი ნამდვილში და ეს ასო დაბოლოვე-
ბაა სიტყვისა „ქორონიკონს“ (სრული ფორმა იქნებოდა: ქორონი-
კონსა“) და არა ქორონიკონის რიცხვია „ნ“-თან შეერთებით. ხოლო
ქორონიკონი „ნ“ (50) მეთოთხმეტე მოქცევისა უდრის 1362 წელს.
პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერისა, თვით სტილი და მართლწე-
რაც სწორედ მე-14 საუკუნეს უჩვენებს. ამიტომ ქორონიკონ „ნ“-ს
ჩვენ ვერ მივაკუთვნებთ მე-13 მოქცევას; მაშინ თარიღი იქნებოდა
830 წელი, რაც ყოვლად მიუღებელია. თვით ბროსსეც შენიშნავს
უსწორ-მასწორობას წარწერის ტექსტისას, რომელიც არ უდრის
სხვა მათე და მეთერთმეტე საუკუნეთა წარწერებს, მაგალითად კუ-
მურდოსა. იშხნისა და სხვა (იხ. გვ. 24). თვით ასოები წარწერისა
არ არის ღრმად ამოჭრილი ქვებზე და ქვებიც არ ყოფილა თავდა-
პირველად განკუთვნილნი წარწერისათვის. რაც არ დატეულა კა-
რის თავის ქვაზე. გადატანილია მარჯვნივ და განაწილებულია პა-
ტარა ქვებზე.

მეორე ასომთავრული წარწერა მოიპოვება სამხრეთის ლავგარ-
დანზე. ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე, რომელიც ნ. მარსს გავუგ-
ზავნეთ, ეს წარწერა კარგად ჩანს. წარწერა შეიცავს სულ ორ მოკ-
ლე სტრიქონს ასომთავრულით დაწერილს, ხოლო ერთი ასო მეორე
სტრიქონში ძველი მხედრული „ბ“ უნდა იყოს და თუ ეს ასო
ასომთავრულია და შემთხვევითი მსგავსება აქვს მხედრულ გ-ანთან,
მაშინ ის ასო „გ“-ეთ უნდა მივიღოთ, როგორც ბროსსესაც მიუღია.
სამწუხაროდ, სიტყვები ამ წარწერისა წერტილებით არ არის გაყო-
ფილი და ამიტომ მეორე სტრიქონის წაკითხვა ძნელია. წარწერა ჩვე-
ნის წაკითხვით ასეა წარმოდგენილი:

ქე შეწყლე მალაქო
ზი~ავრნ~კლი (ანუ ზი~აარნ~კლი).

ბროსსე კითხულობს:

ქრისტე შეიწყალე მალაქო-
ზიაჲ, რომელმან ეკლე...

პირველი სტრიქონის წაკითხვა სწორია, მეორესი საცილობე-
ლია. ეს მეორე სტრიქონის აზრი ჩვენთვის გამოურკვეველია, ხოლო
მოსაზრებით შეიძლება მთელი წარწერა ასე იკითხებოდეს:

„ქრისტე შეიწყალე მალაქოზი აგარან(ის) კათალიკოზი“.

აგარანის პროვინციას ვახუშტი აღნიშნავს მტკვარს, შულავერს
და ბოლნის შუა; ეს წინანდელი გარდაბანია. აგარანი ციხესაც ერქვა,
რომელიც აიღო დავით აღმაშენებელმა (*Hist. de la Géorgie, I, p.*
361, n. 1. იხ. აგრეთვე ბროსეს *Addition, p. 259, n. 1*).

სარგისიანი იქვე აღნიშნავს კიდევ ორ სიტყვას სხვა წარწერი-
სა: „ქრისტე შეიწყალე“, რომელიც ჩვენ ვერ ვიპოვეთ.

თავი მნიშვნელობა აქვს პირველ წარწერას; ეჭვს გარეშეა, რომ
წარწერა შესრულებულია 1362 წელს. ეს არის მთავარი.

ძველი სახელი ჩანგლისა ყოფილა ლენამორი ანუ ლენალშორი,
ყოველ შემთხვევაში არა ჩანგლი. ეს არის მეორე დასკვნა, რომე-
ლიც გამომდინარეობს წარწერიდან.

მესამე დასკვნა გულისხმობს ფაქტს, რომ ჩანგლის ეკლესია
წინეთ ყოფილა მონასტერი.

გეგმა, სტილი და ზოგიერთი შემკობილება ჩანგლისა მოგვაგო-
ნებს მე-11 — 13 საუკუნეთა ეკლესიებს. და უნდა ვიფიქროთ, მა-
თი მიბაძვით არის აშენებული, ხოლო შედარებით მაღალი გუმბა-
თის ყელი უფრო ეგუება მე-14 საუკუნეს; ამასვე უჩვენებს წარწე-
რა. ამ წარწერის შინაარსის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, ეგნატის
დაუწყია შენება მონასტრისა, მას სახსარი შემოღევია და ვიღაც
თეოდორესაგან მიუღია 450 დრაჰკანი, თვალსაჩინო თანხა იმ დრო-
ისათვის, და მონასტერი დაუმთავრებია (1). სანუქჟოდ მაშენებელს
განუწყებია თეოდორეს სალოცავად მონასტრის ტრაპეზისაგან პური
ორი უცხო (ესე იგი კრებულის გარეშე მყოფ) კაცისათვის. ამასთან
ყურადღების ღირსია, რომ ეგნატი კანონს აწესებს მონასტრისათვის,
რომლის ძალით განსაზღვრა წინამძღვრის სარგოსი დამოკიდებულია
მონასტრის ძმათა გადაწყვეტილებაზე, ხოლო რასაც ესენი გადასწყვე-

1) მე-14 საუკუნეში გიორგი ბრწყინვალის დროს 1 დრაჰკანი
ანუ ოქროს დინარი 6 თეთრს ანუ დრამას უდრიდა, ხოლო ერთი
თეთრი იმავე დროს მერმინდელ აბაზს უდრიდა. ამიტომ 450 დრაჰ-
კანი შეადგენდა 2700 აბაზს ანუ 540 ოქროს მანეთს (იხ. ჯავახიშვი-
ლის: *ნუმიზმატიკა ანუ მეტროლოგია*, გვ. 54).

ტენ, წინამძღვარი მიიღებს დეკანოზისა და შემომწირველისა ხელითა. ვის შეეძლო ამგვარი კანონის დაწესება თუ არ მაშენებელს ანუ დამფუძნებელს მონასტრისა? ამიტომ საფიქრებელი არის, რომ ეგნატი არის აღმაშენებელი მონასტრისა და წარწერა თანამედროვეა აშენებისა. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს, როგორც მოვიხსენიეთ, შედარებით მაღალი ყელი გუმბათისა და ის გარემოებაც, რომ ეკლესია საზოგადოთ საკმაოდ კარგად არის შენახული.

აქ ყოფილა მართლმადიდებელ სომხების, ანუ ხალკედონიტთა სომხების მონასტერი და ამით აიხსნება ქართული წარწერები ამ და სხვა ამგვარი ეკლესია-მონასტრებისა სომხეთში. მართლმადიდებელ სომხებს წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე ჰქონდათ და მათი მწყემსმთავარნი ქართველი ეპისკოპოზები იყვნენ. რასაკვირველია, ყარსში, ანისში, ალაშკერტში ქართველი კოლონიებიც უნდა ყოფილიყვნენ, საქართველოს ძლიერების დროს ყოველ შემთხვევაში, მაგრამ არსებობა ქართული წარწერებისა და ქართული ეკლესიებისა ყოველთვის ქართული კოლონიის არსებობას ყოველგან არ გულისხმობს, როგორც დ. ბაქრაძე ჰფიქრობს, არამედ მაჩვენებელია იმისი, რომ ამ ადგილებში მართლმადიდებელნი სომხები ყოფილან. ასეთ მოვლენას უნდა ჰქონოდეს ადგილი ჩანგლშიც. მეორეს მხრით, უნდა აღვნიშნოთ, მართლმადიდებელ სომხებმა ქართულს ენაზე წირვა-ლოცვა და წარწერების მოთავსება თავიანთ ეკლესიებზე შემოიღეს უფრო გაბედულად მას შემდეგ, რაც მათი პროვინციები შემოვიდა საქართველოს საზღვრებში, და მათი მფარველნი შეიქმნენ საქართველოს მეფენი; ეხლა მათ აღარ ეშინოდათ გრიგორიანთა სამღვდლოების ძალმომრეობის; ამიტომ ქართული წარწერები სომხეთში მაჩვენებელია საქართველოს ექსპანსიის, მისი პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელების ამ პროვინციებში.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით ეკლესიისა, მაღლობზე, ძველი სასაფლაოა, ერთს ქვაზე ჯვარის სახე იყო გამოქანდაკებული, მეორეზე სომხური ვულგარული წარწერა. სხვა სასაფლაოს ქვები უბრალო იყო. ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით ტაძრისა, პირდაპირ მთის ძირიდან გამოდის მშვენიერი წყარო. ამ წყაროს პირზე იყო დაწყობილი დიდი ქვები და მათ შორის სასაფლაოს ქვებიც. ერთზე ექვს-სტრიქონიანი სომხური წარწერა იყო, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიის საშუალებით გადმოვიღეთ და განსვენებულს ნ. მარსს გავუგზავნეთ. ეხლა გვაქვს ცნობა, ეს და სხვა ჩვენ მიერ გავგზავნილი სომხური წარწერები სპეციალისტის პროფ. ი. ორბელის ხელშია და ალბათ მალე გამოაქვეყნებს.

სარჩმვი

წინასიტყვაობა

8 — 8

თავი I. კოლა

8 — 16

დადაშენი (10 — 12), დორთ-კილისა (12 — 14) ოკამი, (14), ტახ-ტაკრანი (14), ჯიჯორი (14), თურქაშენი (14 — 15), სხვა სოფლების ეკლესიები (15), ციხე კალაჯუხი (15 — 16).

თავი II. ოლთისის ოკრუგი

17 — 78

ბანას დიდი მრგვალი ტაძარი (19 — 28), ბანას პატარა ეკლესია (28), ბანას მღვიმის ეკლესია (28), კიაგმის ალტი (28 — 29), ჩამხუსი (29), სოლომონისი ანუ სოლომონ-კალა (29 — 33), კოსორის მღვიმის ეკლესია (33), არსენიაკი (33 — 34), აკრიაკი (34), კალკოსი (34 — 35), კალკოსის სახარება (35 — 37), ორთული და მისი ღეგლი (38 — 40), პატარა ვანქი (40 — 41), ათაბაგ მზეჭაბუკის სასახლის და ეკლესიის ნანგრევები (41 — 42), კლპი (42), პერტუსი (43), ბობისგერი (43 — 45), კოტისი (45), ქარგლუხი (45 — 46), ღეჭსორი (46), ქალაქი ოლთისი, მისი ციხე და ორი ეკლესია (46 — 49), მიზგითა ანუ ჯამე ასლან-ფაშისა (49 — 50), უცნობი ეკლესიის წარწერები (51), სიხჰეკი (51), ჩაპარლი-ყიშლა (52), ბაღალი-ყიშლა (52), ფარნაკი ანუ პერნიაკი (52 — 53), ნორბერდი (53), ოლორი (53), ორთისი (54), კალმანის ციხე და დიდი მონასტერი ვაჩი-ძორი (54 — 61), ვაჩი-ძორის მახლობლად მღვიმეში ნაპოვნი საბუთები (61 — 67), ტაოსკარი (67 — 70), ფანასკერტი (70 — 72), ხოშევეანქი (72), კარნავაზი (72 — 73), უკიამი (73 — 74), ხოსორი (74), კინეპოსი (74 — 76), ანზავი (76 — 77), ტამრუტი (77), ჯუჯურუსი (78), ზარდანესი (78).

თავი III. ჩანგლი

78 — 87

[The image shows two pages of a handwritten manuscript, likely in a cursive script. The text is extremely faint and difficult to decipher, appearing as a dense, dark mass of ink on a light background. The handwriting is consistent across both pages, suggesting a continuous text. The pages are slightly aged and show some wear.]

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans approximately 12 lines. The characters are dark and somewhat faded, making some words difficult to decipher. The script appears to be a form of early modern European cursive.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the top section. This section is divided into two columns by a vertical line. The text is densely packed and spans approximately 10 lines. The characters are dark and somewhat faded, making some words difficult to decipher. The script appears to be a form of early modern European cursive.

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several lines across the page, with some lines appearing to be part of a list or a series of entries. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear. The script is dense and difficult to decipher without specialized knowledge of the language and dialect used.

[Faint, illegible handwritten text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.]